

Småbruger eller daglejer?

En sammenligning af husmandsbefolkningen, bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og et sydvestjysk sogn, 1800–1900

Af *Asger Simonsen*

Introduktion

Landboreformerne blev til som et kompromis mellem staten og godsejerstanden. For almuen på landet betød reformerne en øget social differentiering mellem gårdmandsfolk på den ene side og husmænd og indsiddere på den anden. Der skulle gå godt og vel hundrede år, før husmændene gennem faglig og politisk selvorganisering indtog en acceptabel – en »ligeværdig« – plads i forhold til andre grupper i landbosamfundet.

I husmændenes historie fremstår det 19. århundrede derfor som et dystert (men også noget dunkelt) kapitel. Den historiske litteratur ødsler ikke ligefrem med beskrivelser af husmændenes forhold i denne afgørende periode.¹ Nogle grundlæggende træk er dog velkendte. Det er således givet, at husmanden som begreb i 1800-tallet dækker over en temmelig sammensat person. Kun et fåtal var selvstændige *småbrugere*, d.v.s. husmænd i moderne forstand. Det store flertal levede ved at kombinere et beskedent jordbrug med andre erhvervs-grene. Det drejede sig først og fremmest om landarbejde (dagleje), men også håndværk, fiskeri, skovarbejde og lignende erhverv spillede en rolle i husmændenes økonomi. Af og til kan man i folketællingerne træffe husmænd, som bestred 3 à 4 vidt forskellige erhverv.

Det er også velkendt, at dette mønster var underkastet store regionale forskelle. Variationerne kommer stærkest til udtryk, når man sammenligner to næsten mytologiske skikkelser i

Asger Simonsen, f. 1943, cand.mag. (historie og geografi), adjunkt ved gymnasieskolen (årsvikar). Landbohistorisk hovedinteresse: bondebewælgelser, småbrugere og landarbejdere i Danmark og Mexiko i det 19. og 20. århundrede.

nyere dansk historie: den undertrykte og »indeklemt« husmand på Øerne og den selvstændige og »frie« hedehusmand i Vestjylland.

Begge repræsenterer hver for sig betydningsfulde tendenser i udviklingen af det danske husmandsbrug. Den vestjyske husmand havde takket være omfattende udstykning og kolonisering af hederne gode muligheder for at skabe sig en tilværelse som *selvstændig* småbruger. Den østdanske husmand var frem for nogen anden et produkt af landboreformernes bestræbelser på at sikre gårdbruget og godsdriften tilstrækkelig med billig arbejdskraft. Jordtilliggendet var derfor så tilpas beskedent (2 à 3 tdr. land), at husmanden ikke kunne leve selvstændigt af det, men var *tvunget* til at søge ekstra indkomster andetsteds, fortrinsvis som lønnet landarbejder.

Disse to højst forskellige husmandstyper fortjener en nøjere sammenligning. Det kunne bidrage til at give en mere nuanceret opfattelse af, hvor store kontrasterne i de danske husmænds vilkår egentlig var, og hvor betydningsfulde forskellene i de sociale strukturer og forandringer var. I de følgende afsnit bliver dette tema grebet an som en komparativ undersøgelse af to sogne, *Stokkemarke* sogn på Lolland og *Brørup* sogn i Sydvestjylland.

1. halvdel af 1800-tallet

Stokkemarke

Frem for nogen anden dansk lokalitet var Lolland et feudalt samfund. I snart sagt hver eneste af øens sogne fandtes der foruden den obligatoriske sognekirke også én, undertiden to eller flere, hovedgårde. Stokkemarke havde således tre: Knuthenlund, Ørbygård og Stensgård, alle forpagtergårde under de lokal majorater. Tilsammen sad disse tre gårde på ca. 14 pct. af sognets totale hartkorn.² (Tab. 8; fig. 1.)

Grevskabet Knuthenborg var største lodsejer i Stokkemarke. Det ejede foruden kirkebyen Stokkemarke også landsbyerne Keldernæs og Blans. Grevskabet havde i 1700-tallet et dårligt ry på sig. I 1802 overtog den bondevenlige Frederik Knuth ledelsen. Han indledte store reformer på godskomplekset, men nåede ikke at afslutte dem, inden han døde i 1818.

Grevskabet blev derefter sat under administration. Reformarbejdet ophørte, hvilket dog ikke mindst skyldtes de dårlige tider under landbrugskrisen 1818–1828. I 1837 kunne sønnesønnen F. M. Knuth, den senere så kendte politiker, overtage roret. Også han var en »human« godsejer. Under hans energiske ledelse blev gårdmandshoveriet afløst i begyndelsen af 1840erne. Han fik desuden få år senere som den første majoratsbesidder bevilling på at bortsælge bøndergodet til arvefæste.³

Næststørste lodsejer i Stokkemarke var det private gods Søllestedgård, beliggende i nabosognet Søllested. 1811 kom Jørgen Jørgensen i besiddelse af Søllestedgård. Han afløste fire år senere som en af de første, private godsejere på Lolland gårdmændenes hoveri. Sønnen Lauritz Jørgensen overtog godset i 1836. Omkr. 1850 solgte han bøndergårdene til arvefæste.⁴ – Baroniet Juelinge var ejer af landsbyen Saltvig samt Skovhuse. Også grevskabet Christianssæde og ydermere et par private godser ejede spredte huse og gårde i Stokkemarke.

Befolkningen i Stokkemarke var stor. I 1801 var der 1272 indbyggere i sognet, hvilket svarer til 54,0 personer pr. km² dyrket areal.⁵ I 1855 var den nået op på 1928, d.v.s. en tilvækst på 52 pct. eller årligt på 0,8 pct. (Tab. 1). Dette lå en smule under tilvæksten i landdistrikterne i Danmark som helhed i samme periode. Ikke desto mindre var det 19. århundredes berygtede befolkningspres tydeligt nok slået igennem.

Fra og med 1834 er nogle demografiske komponenter i befolkningens bevægelser nøjere undersøgt. (Tab. 2.). Indtil 1855–60 var fødselsoverskuddet temmelig højt, hvilket naturligvis har øget presset på ressourcerne i sognet. Dette gjaldt navnlig i begyndelsen af 1840erne. Senere i årtiet satte en forholdsvis kraftig (netto)udvandring ind. Det var dog fortrinsvis tyende, som vandrede bort. Gårdene havde fået hoveriet afløst og havde derfor ikke mere så stærkt behov for fremmed arbejdskraft. Hovedgårdene fik i stedet deres arbejdskraftsbehov dækket ved hjælp af bosiddende husmænd og indsiddere.⁶

På dette tidspunkt indledtes også den første oversøiske udvandring fra Lolland-Falster. Kromand og arvefæster i Stokkemarke Christian Ludvig Christensen rejste i 1846 til Wisconsin, og senere fulgte familien efter. Christensens bortrejse er ikke mindst interessant, fordi han på grund af sit engage-

Tabel 1. Befolkningstilvæksten i absolutte tal samt gennemsnitlig, årlig stigning i procent.

År	Stokkemarke		År	Brørup	
	Antal	Pct.		Antal	Pct.
1787	1120		1787	353	
1801	1272	0,91	1801	439	1,63
1814	1292	0,12	1814	499	0,99
1834	1572	0,64	1834	644	1,28
1840	1691	1,22	1840	648	0,10
1845	1792	1,16	1845	693	1,35
1850	1804	0,13	1850	751	1,62
1855	1928	1,34	1855	773	0,58
1860	2012	0,86	1860	919	3,52
1870	2084	0,35	1870	1051	1,35
1880	2139	0,26	1880	1157	0,97
1890	2085	÷0,26	1890	1206	0,42
1901	2116	0,13	1901	1632	2,47
1906	2158	0,39	1906	1728	1,14

Anm.: År 1906 udgjorde befolkningen i stationsbyen Brørup 607 personer. Herved bliver den egentlige landbefolkning i sognet på 1121 indbyggere.

Kilde til folketællingen november 1814: For Stokkemarkes vedkommende kirkebogen 1812-14; for Brørup: RA. Rtk. 352.79: Præsteindberetninger om sognenes folkemængde 1814 og 1820.

ment i »husmandssagen« 1842-44 agiterede for, at husmændene burde emigrere. Ved sit eksempel kom Christensen til at fremstå som grundlæggeren af den traditionsrige emigration fra Lolland-Falster. Foreløbig fulgte kun nogle få familier efter, bl.a. nogle husmænd. Først fra 1860erne kom der virkelig fart i den oversøiske udvandring.⁷

Udvandringen kunne foreløbig ikke løse befolkningspresset i sognet. Problemerne spidsede sig til, fordi der næsten ikke skete nogen gårddeling i sognet, men nok en vis udstykning af jord til huse. Det betød, at ikke alle gårdmandsbørn kunne forvente fremover at beholde den sociale status, de var født med, men tværtimod måtte »synke ned« i husmands- og indsidderklassen. I årene ca. 1830-45 endte 8 af 30 gårdmandsønner som husmænd og yderligere 5 som indsiddere. d.v.s.

mere end 40 pct. af samtlige gårdmandssønner endte blandt småkårsfolkene.⁸ For husmændene betød denne udvikling naturligvis, at mulighederne for at etablere familie under eget tag blev yderligere skærpet.

I første halvdel af 1800-tallet fandtes der godt et hundrede bøndergårde i Stokkemark. De var næsten alle fæstegårde, selvejere var der kun få af. Den feudale struktur gjorde, at der sjældent fandt gårddelelinger sted. Kun en halv snes nye gårde blev oprettet efter 1805. (Tab. 8). Tilsammen sad gårdene på mindst tre fjerdedele af jordressourcerne. De fleste hørte hjemme i størrelsesordenen 4–8 tønder hartkorn (tdr. htk.), d.v.s. den typiske, danske bondegård af middelstørrelse. Derimod var antallet af små bøndergårde under 4 tdr. htk. yderst beskedent. Dette gjorde overgangen mellem gårde og huse meget brat (Fig. 1).

Fællesskabet i Stokkemark blev ophævet i årene 1807–1815. Det skete på et sent tidspunkt, men var ikke usædvanligt for Lollands vedkommende.⁹ Tjennemark og Abed under Søllestedgård blev som de første byer udskiftet i 1807. På Knuthenborg havde greve Frederik Knuth udarbejdet en storstilet plan for udskiftningen og udflytningen af grevskabets bøndergods.¹⁰ Navnlig udflytningen af bøndergårdene var mønsterværdig. »Endelig regulære lodder, hellere én [gård] mere ud« – lød grevens instruks. Af samtlige 29 gårde i Stokkemark by, udskiftet 1809, blev ikke mindre end 22 flyttet ud.

I 1805 kunne antallet af huse i Stokkemark opgøres til 122 (tab. 8). Størstedelen var gadehuse i landbyerne (tab. 7; kort 1), hvoraf omtrent en trediedel havde jordtilliggende.¹¹ Mange jordløse gadehusmænd har disponeret over græsningsrettigheder til den obligatoriske ko og/eller et par får, men *hvor* mange er uvist. Med udskiftningen blev disse rettigheder godtgjort i form af jordlodder på 2–3, undertiden 4 tdr. land.

Samtlige 31 huse under Søllestedgård i Tjennemark og Abed fik tillagt jordlodder, og en del blev flyttet ud.¹² Herved opstod kolonien Lundejorden, anlagt på en isoleret skovrydning bag Tjennemark skov tæt ved sognegrænsen. Beboerne, ikke mindst børnene, havde langt til skole og andre af sognets faciliteter. (Kort 2).

Tabel 2. Befolkningens bevægelser 1834–1901.

	Summerisk fertilitet ‰ årlig		Summerisk dødelighed ‰ årlig		Fødsels-overskud ‰ årlig		Netto-vandring ‰ årlig	
	St	Br	St	Br	St	Br	St	Br
1834–40	32,8	31,7	22,4	20,1	10,4	11,6	+1,7	÷10,6
1840–45	34,0	29,5	20,3	19,7	13,7	9,6	÷2,1	+3,6
1845–50	31,8	29,1	21,5	21,3	10,3	7,8	÷9,0	+8,3
1850–55	31,5	31,8	21,0	17,6	11,5	14,2	+2,8	÷8,4
1855–60	31,7	32,6	21,8	17,5	9,9	15,1	÷1,3	+18,9
1860–70	27,9	36,1	18,9	18,7	9,0	17,4	÷5,5	÷4,1
1870–80	28,1	31,7	16,1	17,5	12,0	14,2	÷9,5	÷4,6
1880–90	26,2	32,8	14,4	18,0	11,8	14,8	÷14,3	÷9,8
1890–1901	26,4	37,4	16,8	16,6	9,6	20,8	÷7,4	+6,5

St = Stokkemærke; Br = Brørup. + = nettoindvandring. ÷ = nettobortvandring.

Kilder: Brørup 1834–1901 og Stokkemærke 1834–50 ved optælling i kirkebøgerne. Stokkemærke 1850–1901: *Statistiske Tabelværker* vedr. vielser, fødsler og dødsfald.

På Knuthenborg var det planen, at der fra hver gård skulle udlægges en huslod, og at hver husmand skulle have et nyt 8-fags hus opført. Denne plan blev kun delvis realiseret. I Stokkemærke by blev flertallet af de udflyttede huse samlet i to kolonier. Den største, Brandsmose, taler sit eget sprog om, hvor den blev anlagt – ude i et ryddet naturområde. (Kort 1 og 2). I landsbyerne Blans og Keldernæs, begge udskiftet 1815, nåede foreløbig kun gårdene at blive flyttet ud, inden reformplanerne blev skrinlagt ved Knuths død i 1818. Der skulle gå mere end et kvart århundrede, før husene i disse to landsbyer blev flyttet ud på marklodderne.

Ved udskiftningen blev der således skabt omtrent 100 *huse med jord*. Vi genfinder dem i ejendomstællingen 1835, hvor de tilsammen sad på 5 pct. af det totale hartkorn i Stokkemærke. (Tab. 8). Indtil 1840 var 90 huse med jord flyttet ud i marken. (Tab. 7). En del huse med jord lå fortsat inde i landsbyerne (navnlig Blands og Keldernæs) og deres jordlodder ude i bymarkerne. Dette besværliggjorde naturligvis husmandens landbrugsbedrift.

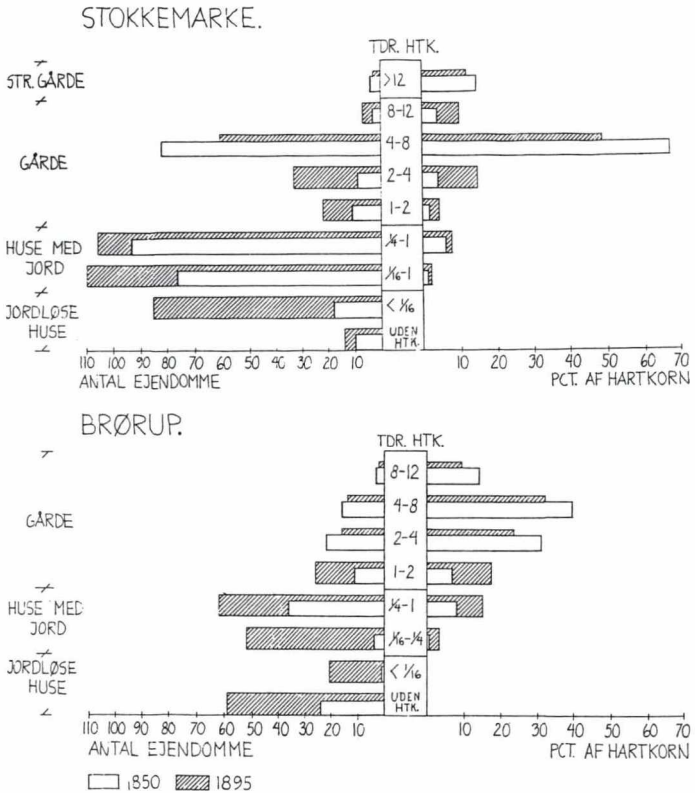
Ved udflytningen blev husene for det meste nyopført ude på lodderne, medens de gamle huse i landsbyerne fik lov at blive stående. Når gårdene ligeledes blev udflyttet, kunne nogle fag af stuehuset blive stående tilbage på toften i landsbyen som aftægtsbolig eller bolig for en landarbejderfamilie. Dette kom sognets indsiddere til gode. Dem var der forholdsvis mange af i 1801, hvor ca. en trediedel af alle småkårsfolk hørte til denne gruppe. Blandt indsiderne var de fleste jordløse daglejere. (Tab. 3). Nu kunne de imidlertid rykke ind i de gamle gadehuse, hvilket dog ikke betød, at de fik afgang til jordressourcer, tværtimod var de lige så jordløse, som de før havde været. Imidlertid kom de til at sidde under eget tag, og dét var allerede noget. Der opstod herved en gruppe af *jordløse huse*, som i 1835 udgjorde knap halvdelen af samtlige huse i sognet.

I de kommende 10–15 år fik disse jordløse huse i vid udstrækning tillagt jordlodder, men for det meste små lodder på kun 1 fdk.–2 skp. htk. (Tab. 8). Derimod fandt der ikke noget nyt husbyggeri sted i denne periode, hvilket naturligvis har øget den sociale krise i disse år. Karakteristisk nok tiltog antallet af indsiderfamilier da også igen fra midten af århundredet. (Tab. 3).

I 1850 var situationen altså den, at husmændene i Stokke-
marke disponerede over 7,5 pct. af sognets hartkorn og gård-
mændene over 78 pct. Mere havde et halvt århundredes ud-
flytning og udstykning ikke kunnet bidrage med. Jordfor-
delingen var og blev udpræget »skæv«.

Udskiftningen førte til et gennemgribende opbrud i Stokke-
marke. Store naturarealer – overdrev, moser og skovstræk-
ninger – blev taget under plov. Det dyrkede areal blev udvidet
fra 4300 tdr. ld. i 1809 til 6300 tdr. land i 1840. (Kort 1 og 2).
Store grundforbedringer i form af grøfter og mergling førte til
en forøgelse af den vegetabiliske og animalske produktion.
Driften blev lagt om fra fire-vangsbrug til 7–8-marks drift.
Herved kom græsningsarealerne til at indgå i omdriften, hvad
der førte til en intensivisering af kvægbruget.¹³

Produktionsforøgelsen kom først og fremmest gårdmæn-
dene til gode. Med undtagelse af kriseårene 1818–1828 var
kornpriserne stigende indtil slutningen af 1870erne. Land-
brugskrisen førte ganske vist til, at bønderne blev »mere og
mere fortrykkede«,¹⁴ men der var trods alt kun tale om et

Figur 1. Antal gårde og huse samt fordelingen af hartkornet 1850 og 1895. (Absolutte tal og procent).

Kilder: Tab. 8 og 9.

midlertidigt afbræk i en lang periode med højkonjunkturer. Ved midten af århundredet kunne bønderne uden nævneværdige økonomiske kvaler købe deres gårde til arvefæste, senere til selveje.

Husmændene fik ikke tilsvarende glæde af den økonomiske fremgang. Jordlodderne var for små til, at de kunne danne grundlag for nogen større overskudsproduktion til afsætning på markedet. Kildemateriale fra Lolland-Falster fra 1840erne

kan klart dokumentere denne situation.¹⁵ Et afkast på 10–12 tdr. korn (rug, byg, ærter, havre) synes i 1840erne at have været det normale på en 3 tdr. land stor husmandslod. Heraf er omtrent en femtedel gået til næste års udsæd. Overskuddet har med nød og næppe kunnet dække en »gennemsnitsfamilies« årlige selvforsyning med fødekorn.¹⁶ Husmændene har altså næppe haft mulighed for at opnå kontante indtægter ved salg af egne produkter.

Husdyrholdet på en 3 tdr. land jordlod bestod overalt på Lolland-Falster af 1 ko og 2 får. Denne sammensætning var siden udskiftningen og indtil slutningen af 1800-tallet så at sige standardiseret. Sammenlignet med gårdmændene havde husmændene i begyndelsen af århundredet et relativt stor husdyrhold. Men efterhånden som kvægbruget kom til spille en større og større rolle i gårdbrugets økonomi, faldt denne relative fordel for husmændene væk. Den animalske produktion (mælk, smør, uld, lam) har dog under alle omstændigheder næppe bidraget med noget overskud til salg.

Husmanden som (hovedsagelig) selvstændig småbruger er da også en meget sjælden skikkelse i Stokkemarke i første halvdel af århundredet (Tab. 3). Først folketællingen 1834 anvender den karakteristiske betegnelse »lever af sin jordlod«, men kun om seks personer. Disse var typisk enlige kvinder, især enker, som ikke kan gøre krav på at repræsentere den normale husmandsfamilie. Det samme gælder 1855, hvor 16 familier angives at leve af selvstændigt jordbrug. Husmanden var altså afhængig af indkomster fra andre erhvervsgrøner, dagleje, håndværk m.v. Dette havde oprindeligt været hensigten med at give dem jord, så noget overraskende ligger der ikke i konklusionen.

Daglejerne, d.v.s. fortrinsvis landarbejderne, udgjorde den vigtigste gruppe. Antallet af daglejerfamilier i sognet steg først efter 1834 og kulminerede 1855 med 147 familieoverhoveder. Relativt set tabte de terræn i forhold til andre erhvervsgrupper blandt husmændene og indsiderne. Men betragter man landarbejderbefolkningen (daglejeren med samtlige familiemedlemmer) i forhold til den samlede *landbrugsbefolkning* viser der sig et andet billede (Tab. 5). Så var der tale om en konstant vækst både absolut og relativt fra 1801 til 1855. Ved midten af århundredet udgjorde daglejerne

Tabel 3. *Stokkemarke*: Fordelingen af husstande efter social status (boligform) og hovederhverv 1801–1906. Absolutte tal.

	1801	1834	1855	1870	1890	1906
<i>Gårde</i>	105	108	108	118	116	(119)
gårdmænd	102	103	105	111	114	(115)
andre	3	5	3	7	2	4
<i>Huse</i>	120	195	237	264	307	(347)
småbrugere		6	16	20	82	(62)
daglejere	79	109	119	109	75	99
skovbrug	2	9	8	8	16	13
fiskeri			1	2	6	12
håndværkere	29	48	62	82	70	79
handel		2		4	9	16
transport			1	2	4	4
»immateriel«	3	5	5	7	8	12
andre	7	16	25	30	37	50
<i>Indsiddere</i>	65	31	67	67	23	38
daglejere	42	8	28	20	7	13
håndværkere	15	3	11	7	7	7
andre	8	20	28	40	9	18

Anm.: Tal i parentes er anslået.

Kilder: Optælling i originale folketællingslister, kombineret med optællingslister for 1834, 1855 og 1906. RA. Danmarks Statistik. Tabeller over folkemængden, 1834, 1855 og 1906; *Statistisk Tabelværk*, Ny rk., Bd. 12, Hft. 1. (Folketællingen 1855).

talmæssigt den største gruppe i landbruget, gårdmændene den næststørste.

Landarbejdernes beskæftigelsesmuligheder var egentlig ikke ringe i de første årtier efter århundredskiftet. Der skete vældige rydningsarbejder i forbindelse med udskiftningen, og der blev gennemført omfattende grundforbedringer.¹⁷ Senere i 1840'erne begyndte det at knibe med beskæftigelsen, bl.a. fordi der blev indført tærskemaskiner på de store gårde.¹⁸

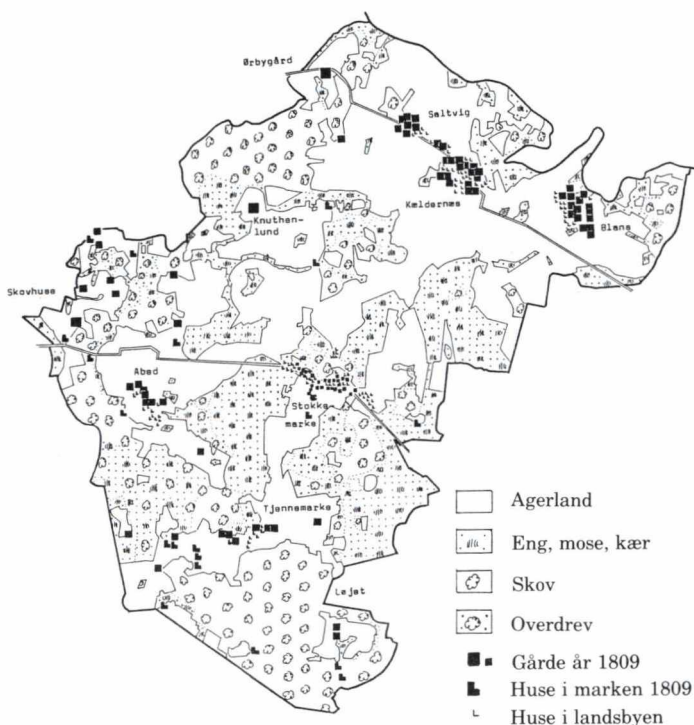
Et grundlæggende træk i husmandens social-økonomiske vilkår var den dybe afhængighed af godssystemet. På dette plan skete der i Stokkemarke, som overalt på Lolland-Falster, en

afgørende stramning i forhold til tiden omkring århundredskiftet.

For Stokkemarques vedkommende kan denne udvikling bedst beslyses ved hjælp af kildemateriale fra Søllestedgård gods.¹⁹ Her var husene alle fæstehuse, hvorimod der under Knuthenborg både blev lejet og fæstet huse ud.²⁰ Fæstebreve fra landsbyerne Tjennemarke og Abed kunne omkr. 1800 typisk indeholde krav om 2 rdl. i jordeafgift, 52 ugedage årligt samt det »sævanlige pligtarbejde«, d.v.s. 5 dage med modtagelse af korn i herregårdsladen og 2 dage med møgspredning. Fæsteren skulle (naturligvis) svare alle kongelige skatter, tiender og offentlige afgifter. Indfæstning kunne i ét tilfælde lyde på 40 rdl., i et andet på ikke mindre end 112 rdl.

1811 skiftede Søllestedgård ejer. Der skete nu en stramning af afgifterne, navnlig efter 1815, hvor godsets bønder fik deres hoveri afløst. Landbrugskrisen få år efter har virket i samme retning. Den betød store økonomiske tab for godsejeren, der tydeligvis søgte at modvirke tilbagegangen ved at læsse større og større byrder over på husfæsterne.²¹ Antallet af ugedagsmænd på Søllestedgård (incl. husmænd uden for Stokkemarke) steg fra 28 i 1812 til 40 i 1816 og kulminerede med 51 i 1843. Ikke nok med dét, men den enkelte husmands afgifter blev klækkelig forhøjet. Pengeafgiften kunne nu løbe op i 10–12 rdl. Dette beløb blev dog reduceret med 4 rdl., når husmanden blev afkrævet 52 ugedage om året. Desuden skulle fæsteren forrette 4, senere 7–8, »andre« arbejdsdage årlig eller høste 2 tdr. land med korn, foruden at han som sædvanlig skulle tage imod korn og sprede gødske. Som noget nyt skulle han også rejse og vedligeholde 200 favne gærde. Alt hovarbejdet skete på egen kost og med egne redskaber. I 1820–30erne kom der flere bestemmelser til. Han skal forette klapjagtdage, gå med omgangsbreve samt grave 400 favne grøfter for en fast men underbetalt akkord. Indfæstningen kunne i 1820–30erne løbe op på 100–150 rbd. (rigsbankdaler), i 1840erne på det dobbelte.

Alt i alt var der tale om usædvanlig tyngende afgifter for husmændene i Stokkemarke, ja, overhovedet nogle af de hårdeste i kongeriget Danmark. Sogneforstanderskabet forsøgte i 1844 at omregne husmændenes byrder til penge. En husmand med jord under Søllestedgård svarede typisk 29 rbd., mens hans kollega under Knuthenborg »kun« kom af med 20 rbd. og

Kort 1. Stokkemærke 1809.

4 mk.²² Denne forskel peger på et andet fundamentalt problem i husmandstilværelsen på Lolland: De social-økonomiske betingelser kunne variere overordentligt meget inden for én og samme sognegrænse, hvad der har bidraget til at skabe en usund stemning af vilkårlighed og usikkerhed.

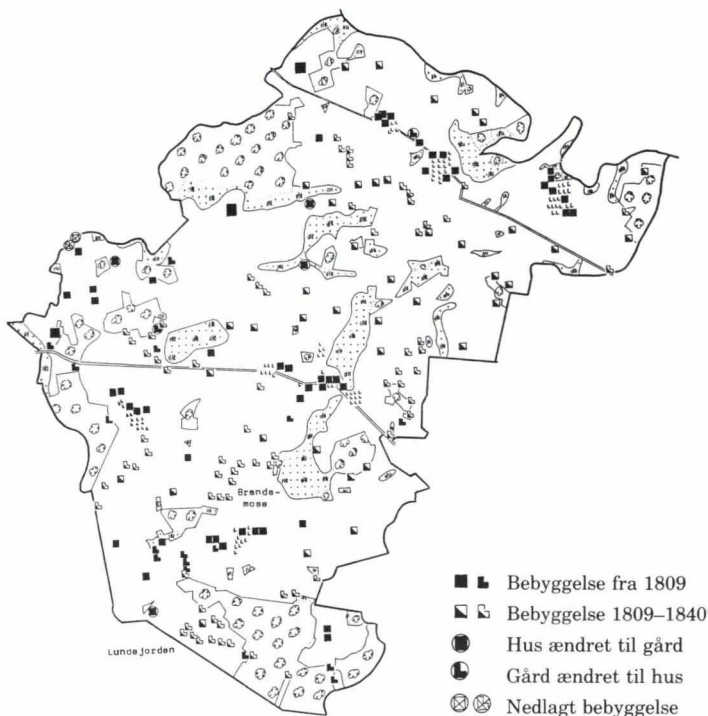
Ydermere måtte husmændene leve og dø i omgivelser, der var gennemsyret af feudale normer. Det drejer sig om gods-ejerdistributioner, der i fællesskabets tid blev praktiseret for at få godssystemet til at fungere. De havde ikke mere nogen reel betydning for gårdmændenes vedkommende, men nok for husmændenes. F.eks. var det fortsat almindeligt, at tjenestekarle, som ønskede at få foden under eget bord, blev »presset« til at gifte sig med enker efter afdøde fæstehusmænd. Sikkert med

god grund kunne Tjennemarke-husmændene, socialpolitisk nogle af de mest ivrige i sognet, i 1842 jamre over, at de befandt sig i en »lidende og trykkende tilstand«.

En anden side af husmændenes afhængighed drejede sig om forholdet til gårdmændene. Husmændene havde for lidt jord til at kunne holde hest og måtte derfor ty til gårdmanden for overhovedet at få huslodden dyrket. Betalingen for disse serviceydelser skete enten i penge eller arbejdsydelser, foruden at husmanden måtte byde gårdmanden og hans folk på det traditionelle (og berygtede) »pløje-traktement«. I Stokkemarke var det åbenbart normalt, at husmanden aftjente pløjelønnen ved at arbejde hele høsten hos gårdmanden. Herved gik han glip af årets bedste mulighed for hurtigt at tjene kontante penge, idet daglønningerne var størst i høsttiden.²³

Hertil kom, at gårdmændene så absolut var de største arbejdsgivere i sognet. Godserne spillede en forholdsvis mindre rolle som arbejdsgiver, idet deres arbejdskraftsbehov i forvejen var delvis dækket ind ved hjælp af husmændenes pligtarbejde samt for Knuthenlunds vedkommende indtil 1841 af gårdmandshoveri. Daglønnen på gårdene inkluderede så godt som altid kosten. Det betød, at lønnen var betydelig mindre end den, der kunne opnås på godserne, hvor daglejerne gik på egen kost. I begyndelsen af århundredet var daglønnen på gårdene 6–8 sk. om sommeren, i høsten 16 sk. En gennemsnitlig årsløn med kosten i Maribo amt androg under fuld beskæftigelse året rundt ca. 30 rdl.²⁴ Ret meget mere kunne daglejeren i Stokkemarke ikke gøre sig håb om senere i 1840erne. Selv for hoverifri daglejere var det sjældent, at de tjente mere end 50 rbd. »De fleste fortjener ikke 40 rbd. og mange ikke over 30«, skrev den socialt indignerede kromand i Stokkemarke.²⁵ Med husmændenes herskabsafgifter in mente er det klart, at der i første halvdel af 1800-tallet skete et reallønsfald. I 1840erne har det store flertal af husmænd fristet en tilværelse på eksistensminimumet.²⁶

Forholdene førte i 1830–40erne til sociale spændinger, som udløste den ret omfattende *husmandsbevægelse* på Lolland-Falster – på lokalt plan ikke mindst i Stokkemarke – i årene 1842–45. Dette spørgsmål skal ikke tages op her. Der er dog grund til at fremhæve, at bevægelsen var båret af en socialpo-

Kort 2. Stokkemærke omkr. 1840.

litiske alliance mellem husmænd og gårdmænd, vendt mod godsejerstanden.

Denne alliance var i realiteten bygget på sand. I klasse-mæssig forstand var almuebefolkningen *også* splittet i et latent modsætningsforhold mellem gårdmændene på den ene side og husmænd og indsiddere på den anden. De feudale institutioner på Lolland-Falster slørede denne kendsgerning, idet både gårdmænd og husmænd havde fælles (men ikke lige sprængfyldte) konfliktflader i forhold til godsejerne. En anden faktor, som virkede i samme retning, var arbejdets organisering på sognets største arbejdsplads: gårdbrugene. Hver gård beskæftigede én, højst to, faste daglejere. De indgik i det patriarkalske hieraki på gården og var økonomisk afhængige

af diverse frynsegoder (lidt mælk, brød, aflagte klæder), som stedet i tilgift til den ordinære løn kunne kaste af sig. Der var med andre ord tale om den perfekte situation for at føre social kontrol.

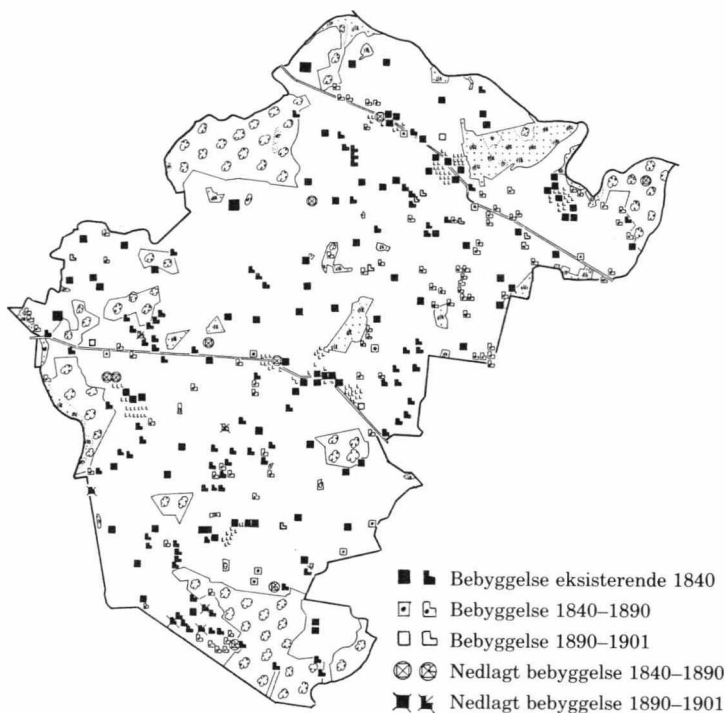
Endelig har det betydet en del, at flere og flere gårdmandsbørn »diffunderede« ned i husmandsstanden. I kraft af økonomisk opbakning hjemmefra blev det måske netop dem, der i overvejende grad kom til at sidde på huse med *jordtilliggende*. Denne gruppe husmænd har, om nogen, kunnet formidle ideologien om det »klasseløse« almuesamfund. Der skulle gå årtier endnu, før husmændene på Lolland-Falster lærte, at der var tale om en nostalgisk illusion.

Brørup

Brørup var et typisk hedesogn. Det var dog ikke så isoleret som andre vestjyske sogne. De to vigtige landeveje Kolding-Varde og Vejle-Ribe krydsede hinanden i Brørup. Der var imidlertid langt til nærmeste købstad, omtrent 25 km til Ribe og 30 til Kolding.

Landbrugsressourcerne var knappe. I begyndelsen af 1800-tallet var kun en trediedel af sognets jorder, svarende til 2700 tdr. land, opdyrket. Naturarealerne, først og fremmest hederne, optog størsteparten af sognet, i alt ca. 4900 tdr. land. (Opmåling på kort 4). Jorderne var karrige, men hørte trods alt ikke til de dårligste i Sydvestjylland. Under de udstrakte hedeflader fandtes der betydeligt med uudnyttede jordressourcer, men det krævede en mere moderne landbrugsteknologi at få dem bragt under plov. Omkring århundredskiftet var landbrugssystemet i Brørup tilpasset det traditionelle hedebrug, og sådan blev det ved at være i årtier endnu. Driftsformen var baseret på græsmarksbrug med fem sædskift mellem rug, byg (på de bedre jorder), boghvede og havre, hvorefter jorden blev udlagt til græs og hvile i fem år. Husdyrholdet, køer, stude og får, spillede en langt større rolle i den sydvestjyske bondehusholdning, end det var tilfældet på Lolland.²⁷

Sammenlignet med Stokkemarke var bebyggelsen i Brørup lille. Den bestod af fire middelstore landsbyer og nogle enestegårde, som lå i et bælte nord for landevejen Kolding-Varde. Enestegårdene havde i umindelige tider (i det mindste siden

Kort 3. Stokkemærke omkr. 1890.

1744) været selvejergårde. Her lå også præstegården, Præstkær, der med sine 7 tdr. hartkorn var sognets største landbrugsbedrift. Resten af sognet var indtil slutningen af 1700-tallet fæstegods.

Sønderskov gods i nabosognet Folding ejede landsbyen Tislund i det sydvestlige hjørne af Brørup. Byens fire gårde og tre huse blev udskiftet i 1791. Husene blev udflyttet nordvest på heden og blev efter egnens skik noget selvvironisk navngivet »Mikkelborg«, »Græsketor« (et hensygnende græsareal?) og »Kastkær«. (Kort 4). Gårdene og husene blev med en enkelt undtagelse kort efter solgt til selveje.²⁸

Hovedgården Estrup i Malt sogn, også et nabosogn, var enejer af byerne Gerndrup, Tuesbøl og Eskelund, som om-

fattede den østlige halvdel af sognets jorder. På Estrup sad assessor Henrik Lautrup, hvis fader i 1751 havde købt godset. Assessoren var kendt for sin mildhed og patriarkalisme, han var – blev det sagt om ham – »fremfor mange datidens herremænd en fader for sine bønder«. Denne attitude var en slægtsarv. Faderen havde ved dåben haft ingen ringere end Frederik IV som fadder. En sådan kongelig nådesbevisning måtte forpligtige slægten til i dens egen virkekreds at efterleve idealet om enevældens altruisme.²⁹

Tuesbøl og Eskelund blev udskiftet 1792–93, og året efter begyndte frasalget af bøndergodset. Gerndrup blev først udskiftet 1799. Frasalget blev gennemført år 1800. Der var ikke særlig mange huse i de tre landsbyer, næppe mere end en halv snes stykker.³⁰ Heraf blev de fleste udflyttet. I Tuesbøl fik to af byens tre huse anvist plads i den sydlige ende af bymarken, tæt ved sogneskellet til Folding sogn. Det var langt ude på heden, små to kilometer fra Tuesbøl by.³¹ I samme strøg, men øst for landevejen Vejle-Ribe, anlagde Eskelund også en mindre udflytterkoloni. (Kort 4). I Gerndrup fik to husmænd anvist plads så langt nordpå i heden som vel muligt. Den ene havde i 1802 opført sit hus, »Rishøjhus«, på den anviste lod. (Det ses på kort 4). Den anden fulgte senere efter og byggede i umiddelbar nærhed »Jørgenshave«. Den tredje husmand i Gerndrup var smed, og han måtte (naturligvis) forblive i byen.

Den bratte overgang fra fæste til selveje betød, at gårdmændene i Brørup, – i modsætning til deres fagfæller i Stokkemarke – selv blev herre over fordelingen af jordressourcerne i sognet. Med selvejet fulgte retten til at udstykke husmands-lodder fra gårdene. Denne udvikling søgte staten i reformperioden ivrigt at fremme. Hovedkravet ved udstykning af parceller fra en selvejergård var, at der var et tilstrækkeligt jordtilliggende (en hovedparcel) tilbage til at ernære en gårdmandsfamilie.³²

Udstykningen af husmandslodder tog da også straks fart med selvejerløbene i 1790erne. Den blev imidlertid stort set begrænset til Tuesbøl og Eskelund. Bønderne solgte ud af parceller i de sydlige hedemarker, hvor allerede under udskiftningen de første udflyttere havde taget ophold. I 1802 var der tilsammen sytten huse i de to kolonier, Tuesbøl Mark og Eskelund Mark. (Kort 4).

Der skete altså hektiske forandringer i sognet i forbindelse med udskiftningen. Aktiviteten afspejler sig i befolkningsudviklingen. På grund af det traditionelle hedebrug var sognets »bæreevne« forholdsvis ringe. 1801 levede der kun 439 mennesker i Brørup, hvad der svarer til en befolkningstæthed på 29,6 personer pr. km² dyrket land. (I Stokkemærke: 54,0).

Imidlertid steg befolkningen kraftigt. 1787–1801 var den årlige, gennemsnitlige tilvækst på ikke mindre end 1,63 pct. Denne stigning er (utvivlsomt) for stor til, at den kan forklares alene ved hjælp af fødselsoverskuddet. Der må have fundet en indvandring sted i 1790erne, og det er nærliggende at sætte den i forbindelse med udskiftningen og den efterfølgende udstykning af husmandsparceller. I Brørup er befolkningsudviklingen således et resultat af hedeudstyknings.³³ Dette mønster skulle senere gentage sig.

Også efter 1801 fortsatte befolkningstilvæksten med voldsom energi. Indtil 1855 skete der en forøgelse på i alt 76 pct., svarende til en gennemsnitlig årlig stigning på 1,1 pct. Dette lå over landsgennemsnittet og betydelig højere i sammenligning med Stokkemærke. Denne udvikling måtte uvægerligt få konsekvenser for bebyggelsen og de sociale forhold i sognet.

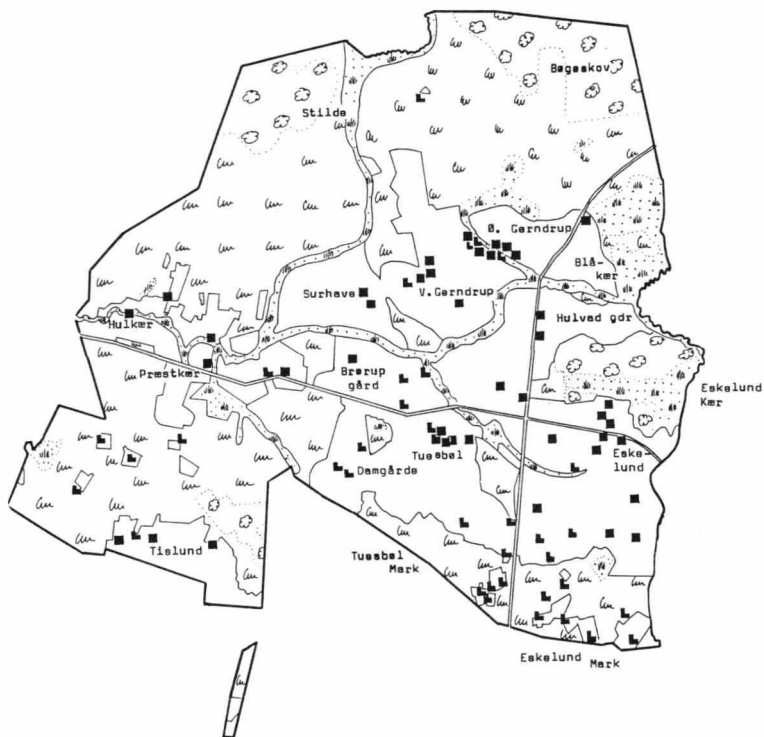
Det er vanskeligt at få et præcist overblik over udviklingen i bebyggelsen i Brørup i første halvdel af århundredet. En overfladisk betragtning af statistikken i tab. 9 giver det indtryk, at der fandt en omfattende udstykning af huse med jord sted i de tre første årtier af århundredet. Antallet af huse med jord steg således fra knap 30 i 1801 til 45 i 1835. Derefter har en modsatrettet bevægelse fundet sted. Antallet af huse med jord blev nu formindsket til 38 i 1850, hvorimod til gengæld antallet af gårde kraftigt forøgedes. Det kunne se ud, som om gårdmændene havde inddraget jord fra husene og lagt den til deres egne steder, idet de samtidig selv foretog en deling af nogle gårde. Dette var bare ikke tilfældet. I virkeligheden var der tale om en helt anden proces.

Efter den første hektiske bølge i 1790erne gik udstykningen så småt i stå. Dette skyldtes i første række en stramning af udstykningslovgivningen år 1800, gentaget i udstykningsforordningen af 1810. Hovedkravet lød nu på, at der skulle være en hovedparcel på mindst 2 tdr. htk. tilbage ved udstykningen af en bondegård.³⁴ Gårdene i Brørup var imidlertid små, kun 18 af sognets 42 gårde havde tilstrækkeligt hartkorn til efter

år 1800 at kunne opnå udstykningsbevilling fra myndighederne.³⁵ Mange af disse gårde havde allerede fået bevilling og var næppe interesseret i flere udparcelleringer. I landsbyen Gerndrup blev bymændene som nævnt først selvejere i 1800. Kun fire af byens elleve gårdmænd havde tilstrækkelig med jord (hver 2 tdr. 3 skp. hartkorn) til at opfylde de nye betingelser for udstykning. Men de følte åbenbart ingen trang til at få udstykket. Noget kunne tværtimod tyde på, at de havde indgået en aftale, en »forening«, med det formål at hindre udstykning af landsbyens gårde.³⁶ I de næste par årtier eller mere blev der ikke foretaget en eneste udstykning i dette store ejerlav! Heller ikke sognets enestegårde beflittede sig i nævneværdig grad med udstykningen. Indtil 1830erne skete der højst to-tre udstykninger af husmandsbrug på disse gårde.

Med den nye udstykningsforordning af 3. december 1819 blev der helt bremset op for udstykningen i Brørup. Staten stillede nu langt strammere krav til udstykningsbevillinger end tidligere. En hovedparcel skulle indeholde 20 tdr. land til takst 24. Omregnet til hartkorn svarede denne sats til ca. 4 tdr. htk. »middeljord«, d.v.s. den almindelige bondegårdstørrelse.³⁷ Den nye lov blev aldrig populær i Vestjylland, hvor den i praksis førte til, at udstykningen de fleste steder gik i stå.³⁸ Loven måtte især ramme udstykningen i Brørup, hvor præstegården var den eneste af samtlige sognets gårde, som ifølge 1688-matriklen havde jord nok til at opfylde de nye krav. I årene 1821–1835 sket der da heller ingen udstykning i sognet.³⁹

Men loven kunne omgås, og det fandt vestjyderne snart ud af. De kunne helt lovligt udleje eller rettere forpagte en jordlod bort på to eller flere personers livstid eller på langt åremål, mindst 50 år, ofte 99 år.⁴⁰ Kontrakterne var uopsigelige fra udlejers side, hvorimod lejereren på sin side var berettiget til at fremleje jordlodden eller overdrage kontrakten til andre personer, herunder arvinger. Lejereren måtte selv opføre huset og bekoste byggeriet. Han betalte en årlig afgift for lejen samt en tiltrædelsessum. Lejehusmand i gængs forstand var denne husmandstype slet ikke, snarere var der tale om en speciel type *forpagterhusmand*, som kun (?) fandtes i Vestjylland. Hans position kan minde arvefæsterens, altså meget nær selvejerens – den besiddelsesform, de vestjyske husmænd satte højest.⁴¹

	Agerland		Plantage
	Eng, mose, kær		Hede
	Skov, krat		Gårde omkr. 1800
			Huse omkr. 1800

Kort 4. Brørup omkr. 1800.

Hvor mange forpagterhusmænd, der fandtes i Brørup, kan ikke med sikkerhed afgøres, men det har i 1835 muligvis drejet sig om 15, d.v.s. hver tredje husmand med jord. Ej heller er det muligt at fastslå, hvor *meget* jord disse husmænd kom til at disponere over.⁴²

Den nye matrikel af 1844 skabte med ét slag en ny situation. Den fordoblede nemlig sognets samlede hartkornstilliggende, hvad der betød, at også de matrikulerede huse og gårde enkeltvis blev skubbet opad på hartkornsskalaen. Elleve huse, hvoraf flere var tidligere gårdsparter, fik nu deres hartkorn så stærkt forøget, at de rykkede op blandt gårdene som *bolsteder* på 1–2 tdr. hartkorn.

Denne udvikling betød naturligvis et tab i det samlede antal huse med *matrikuleret* hartkornstilliggende. (Tab. 9). Tabet blev dog kompenseret ved, at udstykningen efter 1835 blev genoptaget med fuld kraft. Det kunne lade sig gøre, fordi den nye matrikel talte nitten gårde, som havde over 4 tdr. hartkorn og derfor opfyldte udstykningslovens minimumskrav. Omtrent en snes parceller må være blevet udstykket i årene inden 1850. Således, blev i slutningen af 1840erne en gård udstykket og »adskillige« huse opført på dens jorder.⁴³

Ser vi på befolkningsudviklingen i samme tidsrum, lader det til, at bebyggelsen på grund af lovgivningens indskrænkninger næppe kan tilfredsstille den stærke befolkningstilvækst 1814–34. Indsidderstuer bliver således en almindelig boligform i sognet i de første årtier. (Tab. 4). I årene 1834–40 finder der en omfattende bortvandring sted. Fænomenet skal sandsynligvis forklares med, at mulighederne for udstykning og bortforpagtning af jord under de givne betingelser var udtømte. Det kunne, hvis fortolkningen er korrekt, tyde på en vis krisestemning i sognet i disse år, en situation, der ikke var ulig forholdene i Stokkemarke. Da udstykningen atter kommer i gang i 1840erne, kan fødselsoverskuddet fastholdes. I slutningen af 40erne fører den pány til indvandring i Brørup. (Tab. 2).

Sammenlignet med Stokkemarke var udviklingen i ressourcefordelingen (ejendomsforholdene) langt mere dynamisk i Brørup. Ved midten af århundredet var overgangen mellem gårde og huse klart mere »jævn« i Brørup end på Lolland. (Fig. 1). Dette skyldtes først og fremmest, at der i Brørup – på trods af den nominelle fordobling af hartkornet 1844 – fortsat var

Tabel 4. *Brørup*: Fordelingen af husstande efter social status (boligform) og hovederhverv 1801–1906. Absolutte tal.

	1801	1834	1855	1870	1890	1906
<i>Gårde</i>	39	45	54	57	68	70
gårdmænd	35	42	51	53	64	68
andre	4	3	3	4	4	2
<i>Huse</i>	35	63	88	116	164	260
småbrugere	10	23	41	61	69	71
daglejere	14	13	13	9	9	16
skovbrug				1	1	1
håndværkere	8	21	20	21	40	74
arbejds­mænd					4	13
handel			1	3	12	23
transport		1	3	1	10	17
»immateriel«		1	1	4	4	9
andre	3	4	9	16	15	36
<i>Indsiddere</i>	1	15	26	28	22	21
daglejere		2		5	9	5
håndværkere	1	1	1	8	3	4
andre		12	25	15	10	12

Anm.: Omfatter 1890 og 1906 også stationsbyen Brørups befolkning.
Kilder: Som tab. 3.

flertal af små gårde på 1–4 tdr. hartkorn. Trods »tabet« af bolstederne besad husene i 1850 8,8 pct. af hartkornet. Heri er ikke iberegnet forpagterhusenes jordtilliggende, så i virkeligheden har husenes samlede andel været større. Den var under alle omstændigheder større end den tilsvarende procentsats i Stokkemærke (7,5 pct.).

Dertil kommer, at langt de fleste husmænd i Brørup var selvejere. Det gjaldt 55 af i alt 63 husmænd i 1850. Af de 55 selvejere har de 16 nok ejet huset, men (sandsynligvis) forpagtet jordlodden. Kun 8 husmænd var fæstere eller lejere i almindelig forstand. De har sandsynligvis været inderster på sognets store bøndergårde og skal ikke forveksles med forpagter-husmændene. De har sikkert, hvad der var normalt på egnen, haft adgang til lidt jord eller græsningsrettigheder på gårdene.

Udviklingen i de sociale grupper tegner sig også ganske anderledes i Brørup end i Stokkemarke. Småbruget var en gammel tradition i Malt herred, hvor mange gårde siden 1600-tallet havde været delt i små gårdsparter.⁴⁴ De ti småbrugerfamilier i 1801 (tab. 4) tilhørte denne gruppe. (De er identiske med de senere bolsmænd). Takket være udstykningen og bortforpagtningen kunne småbrugernes antal firedobles i første halvdel af århundredet. Det betød, at denne gruppe i både relativ og absolut forstand var den mest ekspansive i Brørup. Således voksede antallet af personer med tilknytning til småbruget fra 13 pct. i 1801 til 33 pct. af den samlede landbrugsbefolkning i 1855. (Tab. 6).

Derimod stagnerede antallet af landarbejdere (daglejere), hvad der relativt set betød en svækkelse af gruppens sociale betydning. (Til gengæld kom der næsten dobbelt så mange tjenestefolk på gårdene i dette tidsrum). På trods af den stærke tilvækst af gårde i 1840erne kunne heller ikke gårdmændene holde skansen. I relativ, omend ikke absolut, målestok oplevede de i lighed med daglejerne en kraftig tilbagegang. (Tab. 4 og 6).

I Brørup var småbruget som (fortrinsvis) selvstændigt *familiebrug* slået igennem i første halvdel af århundredet. Tre fjerdedele af husmandsbefolkningen med tilknytning til landbruget eksisterede ved midten af århundredet med småbruget som økonomisk grundlag. Heri lå den væsentligste forskel på husmændene i Sydvestjylland og på Lolland.

Hvordan formede de økonomiske vilkår sig for disse vestjyder? Trods frasalget af fæstegodset var der endnu i begyndelsen af 1800-tallet få husmænd i sognet, som var fæstere under de to lokale godser. Hans Marcussen i Eskelund havde et hus under Estrup på $\frac{1}{2}$ td. hartkorn. Han betalte i landgilde 3 rdl. og forrettede årlig 8 dages arbejde efter kontrakt. Det var unægtelig billigt sluppet. De to husmænd i Tuesbøl, de første udflyttere på heden, skulle derimod fortsat gøre ugedage i Estrups have. De skulle desuden betale 4 mark dansk årlig for deres jordlod på 10 tdr. ld., ikke til godset, vel at mærke, men til Tuesbøl bymænd.⁴⁵ Disse eksempler oplyser intet om størrelsen af indfæstningen. Under alle omstændigheder er der i sammenligning med forholdene i Stokkemarke tale om moderate vilkår.

Tabel 5. *Stokkemærke*: Den samlede landbrugsbefolkning fordelt efter erhverv 1801–1906. Absolutte tal og procent.

	1801	1834	1855	1870	1890	1906
<i>Absolutte tal</i>						
gårdmænd	411	441	479	532	440	(450)
småbrugere		12	20	53	308	(253)
daglejere	368	464	628	498	355	474
tyende	234	237	242	268	252	204
I alt	1013	1154	1369	1351	1355	1381
<i>Procent</i>						
gårdmænd	41	38	35	39	32	33
småbrugere		1	1	4	23	18
daglejere	36	40	46	37	26	34
tyende	23	21	18	20	19	15
I alt	100	100	100	100	100	100

Anm.: Tal i parentes er anslået.

Kilder: Som tab. 3.

Den faderlige Lautrup til Estrup solgte sit fæstegods til favorable priser. Gårde på 2–3 tdr. hartkorn kostede i 1794 750–850 rdl. To fjerdinggårde i Tuesbøl (statistisk set huse på 7 skp. hartkorn) gik for 325 rdl. I år 1800 var priserne – på trods af datidens inflation – faldet noget. Huse på 1 à 2 skp. htk. blev omkr. 1800 solgt til en standardpris på 150 rdl.⁴⁶ Samme prisleje gjaldt på Sønderskov, da dette gods solgte ud i 1791.

De nybagte selvejerbønder indså straks, at der kunne hentes gevinster hjem ved spekulation i udstykning og salg af husmandslodder. Peder Iversen havde i 1793 købt sin 3¼ tdr. htk. store gård i Eskelund til selveje for 650 rdl. I 1802 solgte hans enke en parcel på ½ td. htk. agerjord for 370 rdl. til en husmand. Kort forinden havde hun solgt en halv engpart på knap 3 fdk. htk. i Eskelund Kær til en anden husmand. Prisen på dette stykke eng var 150 rdl., hvad der tydeligt viser værdien af permanente græsningsarealer. Der var ingen tvivl om,

at det var god forretning at sælge ud af parceller til husmændene.⁴⁷

Når husmanden skulle etablere sig som ejer af eget småbrug, krævede det penge på kistebunden eller anden adgang til kapital. Prisen på $\frac{1}{2}$ tønne htk. udstykket jord har 1799–1806 svinget mellem 160 og 430 rdl. Hertil kom udgifterne til byggeri af huset. Disse udgifter skal ses på baggrund af lønningernes størrelse. Årslønnen for en tjenestekarl i Ribe amt udgjorde på dette tidspunkt ca. 20 rdl., for en daglejer med kost ca. 37 rdl.⁴⁸

Men selvejerhusene i Brørup bød unægtelig på store fordele. Handel med huse skete i meget stor udstrækning i forbindelse med generationsskifte, helst inden for familien. I disse tilfælde blev der som regel oprettet aftægtskontrakt. Af folketællingerne og skøde- og panteprotokollerne får man det klare indtryk, at aftægt som privat pensionsordning spillede en langt større rolle i Brørup end i Stokkemarke. Der var da også klart forholdsvis færre personer under offentlig forsorg i Brørup end i Stokkemarke.⁴⁹

For den enkelte husejer betød systemet tryghed i alderdommen. Denne tryghed måtte naturligvis betales med et nedslag i prisen på huset. Det kunne ofte dreje sig om store beløb. »Mikkelborg« på Tislund Hede var 1791 blevet solgt til selveje for 180 rdl., men i 1809 solgte enken det til svigersønnen og datteren for kun 150 rdl. Dette regulære prisfald kunne finde sted, fordi huset forblev inden for familien og sikrede den afgående ejer alderdomsforsørgelse. Var huset blevet solgt i fri handel, havde prisen utvivlsomt været meget højere. Således blev nabohuset »Græsketor« i 1804 solgt i fri handel på auktion til 225 rdl., men oprindelig var det solgt til 150 rdl.⁵⁰

Vi ved ikke synderlig meget konkret om, hvordan disse hede-husmænd klarede dagen og vejen. En af dem har dog givet eftertiden lejlighed til at løfte en flig af Brørups landbrugs-historie. Det drejer sig om Hagen Sørensen, der i 1806 købte »Jørgenshave«, det ene af de to udflyttersteder i Gerndrup Mark i sognets nordlige udkant. Hagen Sørensen var lidt af et selvlærd universal-geni, der skarpsindigt forstod at udnytte de ressourcer, hans »lille ejendom« på $1\frac{1}{4}$ skp. hartkorn indeholdt.

Tabel 6. *Brørup*: Den samlede landbrugsbefolkning fordelt efter erhverv 1801–1906. Absolutte tal og procent.

	1801	1834	1855	1870	1890	1906
<i>Absolutte tal</i>						
gårdmænd	193	210	219	250	194	287
småbrugere	42	106	174	220	240	390
daglejere	49	65	58	77	64	92
tyende	42	59	80	150	135	105
I alt	326	440	531	697	633	874
<i>Procent</i>						
gårdmænd	59	48	41	36	31	33
småbrugere	13	24	33	32	38	45
daglejere	15	15	11	11	10	10
tyende	13	13	15	22	21	12
I alt	100	100	100	101	100	100

Kilder: Som tab. 3.

Under krigen var han flere år soldat og ofte indkaldt i længere perioder. Men efter fredsslutningen tog han for alvor fat på at realisere drømmen om at forvandle den øde hedeplet til en vestjysk Edens have. På to år gravede han et sindrigt system af grøfter, som afledte »skadeligt« vand fra et mosehul på lodden. I stedet pålede han kildevand, konstruerede med andre ord et mindre engvandingsanlæg. Sørensen gravede egenhændigt 815 m hovedgrøft og 629 m render. Resultatet blev en produktionsforøgelse på fire ekstra læs hø årligt, d.v.s. en fordobling. Dermed kunne han udvide husdyrholdet fra 1 ko og 2 får til 2 køer, 2 stude (som han pløjede med) samt 10 får foruden lam. Han inddigede sin jord, anlagde en »meget skøn haveplads«, hvor han plantede 14 forskellige slags frugttræer og nyttebuske så som ribs og stikkelsbær. Han avlede køkkenurter og grøntsager til egen husholdning: gulerødder, roer(!), diverse kålsorter, løg, kommen, sennep, malurt. I et 133 m² stort jordstykke, som han dels pløjede, dels gravede med spade, satte han kartofler. Et andet stykke var besået med hør. I

1808 havde Hagen Sørensen sat sig ind i biavl og fik med tiden oparbejdet 20 stader. Han bandt (naturligvis) selv staderne.

Sørensen var ikke blot usædvanlig landbrugskyndig. Han kunne mure, snedkerere, brænde teglsten, tække stråtag o.s.v. Det tretten fag store hus havde han selv bygget af hjemmebrændte sten. Hans erfaring i teglbrænding kom ham til gode, idet han blev hyret til at forestå teglovne i omegnen. Han brændte kulmiler af klyne (hedetørv) og skaffede herved smedekul til eget brug og til salg.

Landhusholdningsselskabet belønnede Hagen Sørensen med sølvbægeret.⁵¹ Han havde brændende ønsket sig dette bevis for at have gavnet i sin »stand og kreds«. Pastor Christensen i Præstkær anbefalede varmt ansøgningen. Der er ingen tvivl om, at *han* havde andel i æren. Han var selv foregangsmand inden for landbruget i Brørup og havde indført mergling og engvanding på præstegården.⁵² Personligt fulgte han nøje med i den »brave og flittige« mands bestræbelser og kunne tilføje, at agerbruget på Jørgenshave på grund af jordens »skarphed« ikke tillod det normale sædskifte med dyrkning af foderurter, som kunne muliggøre staldfodring. Men Hagen Sørensen ville, forsikrede sognepræsten, også for fremtiden gøre alt for agerbrugets udvidelse og forbedring.

Det var lykkedes Hagen Sørensen at gøre hedelodden til det økonomisk set vigtigste grundlag for familiens husholdning. De nødvendige ekstraindtægter skaffede han til veje ved specialisering i forskellige binæringer. Han var selvfølgelig ikke repræsentativ for husmændene i Brørup, men der er ingen tvivl om, at han eksemplificerede en tendens i retning af større økonomisk uafhængighed blandt småbrugerne.

Hidtil havde Gud givet ham »lykke og velsignelse« til at realisere projektet, skrev Hagen Sørensen i 1816. Men det blev Han ikke ved med. Et par år efter satte landbrugskrisen ind. Den må have været et hårdt slag for familien på Jørgenshave. Sørensen beklagede sig over, hvor svært det var blevet at skaffe føde og klæder til en familie med kone og fire børn. Han ankede over, at skolebidragene var uretfærdigt fordelt på sognets beboere. »Der er flere store og rige gårdmænd, som ikke langt nær svarer enten af formue, ejendom eller hartkorn så meget som jeg efter anpart.«⁵³ Denne let klassefjendske snert

C.L. Christensen, den socialt engagerede kromand i Stokkemarke, skrev i 1844 om husmændenes og landarbejdernes vilkår, at »denne klasses individer har således på enkelte undtagelser nær alle udsigt til at falde fattigvæsenet til byrde på deres gamle dage«. Et halvt århundrede senere ville et sådant udsagn nok falde de fleste for brystet, selv om det kommunale fattigvæsen fortsat spillede en meget vigtig rolle m.h.t. husmændenes ældreforsorg. Fotoet viser arbejdsduelige fattiglemmer under høstarbejdet på Stokkemarke fattiggård omkring år 1900. (Lolland-Falsters Stiftsmuseum.)

er foreløbig det eneste kildemateriale af den slags, som er dukket op i Brørup.

I praksis kan kriseårene udmærket tænkes at have ansporet småbrugerne til at forcere udnyttelsen af de givne ressourcer. De teknologiske muligheder var til stede, hvad succesen på Jørgenshave klart demonstrerede. Udvidelsen af agerbruget på husmandsstederne i de første par årtier kan dokumenteres i det vestlige Brørup sogn. De tre huse på Tislund Hede rådede tilsammen over ca. 125 tdr. land. I 1799 lå langt det meste hen som naturarealer, hede og lyngmose, kun 17,5 tdr. land svarende til 14 pct. var opdyrket. I 1820 var det dyrkede areal udvidet til 28 tdr. land.⁵⁴ Det var naturligvis ikke store sager, men måske tilstrækkeligt til at imødegå den begyndende landbrugskrise. Spørgsmålet er, om ikke de erfaringer husmæn-

dene vandt under landbrugskrisen, har dannet grundlag for den stærke ekspansion af selvstændige småbrugere i de følgende årtier.

2. halvdel af 1800-tallet

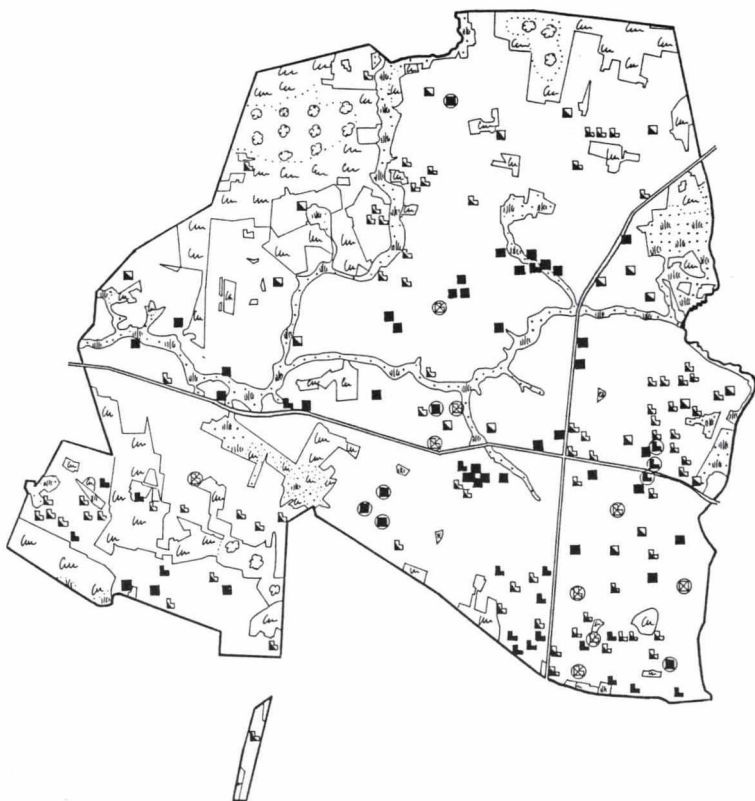
Stokkemarke

Efter den første opdyrkningsfase i forbindelse med udskiftningen skete der ikke de store ændringer i det dyrkede areals størrelse i Stokkemarke. Nogle moser og kærstrækninger blev efter 1840 opdyrket, andre lagt ud som fredsskov. I 1870erne blev Keldervig inddæmmet og forøgede herved de sparsomme engarealer i sognet. I 1890 havde sognets vigtigste arealklasser – ager, eng, skov og mose – fået den velfriserede struktur, de stort set har beholdt til i dag. (Kort 3).

I 1860erne begyndte omlægningen af landbrugets produktion fra hovedsagelig vegetabilsk til animalsk produktion. Denne proces blev forstærket i slutningen af 1870erne, da kornsalgsperioden ophørte og afløstes af den langvarige landbrugskrise ca. 1877–1894. Kreaturholdet blev kraftigt forøget, navnlig efter andelsmejeriernes gennembrud i slutningen af 1880erne.

På Lolland blev som bekendt sukkerroen et stort aktiv i slutningen af 1800-tallet. I 1887 var 339 tdr. land i Stokkemarke besået med rodfrugter. Derefter lagde sukkerroen beslag på en kraftigt voksende andel af det dyrkede areal, i år 1900 omkring en tiendedel, 1919 ikke mindre end en fjerdedel. Sukkerroen kom som et mirakel midt i kriseårene. Den var en typisk *cash-crop*, som først og fremmest blev dyrket på sognets store og mellemstore gårde. For småbruget fik den kun lille betydning. Det skyldtes, at sukkerroe-produktionen var både kapital- og arbejdsintensiv.

Efter 1860 stagnerede folketallet nærmest, ja, gik i 1880erne endog noget tilbage. (Tab. 1). Der var ikke tale om nogen specifik, lokal udvikling, mønstret genfindes i store træk på amtsniveau.⁵⁵ Fødselsoverskuddet var noget mindre i anden halvdel af århundredet end i første, men det forklarer kun lidt af stagnationen. (Tab. 2). Befolkningsudviklingen hænger der-

■ ■	Bebyggelse fra o. 1800	●	Gård ændret til hus
▣ ▣	Bebyggelse 1800–1870	⊗ ⊗	Nedlagt bebyggelse
●	Hus ændret til gård		

Kort 5. Brørup omkr. 1870.

imod sammen med den kraftigt stigende bortvandring, som satte ind i 1860erne, men især gjorde sig gældende i 1880erne. Knap 800 personer (netto) forlod sognet 1860–1900, hvad der svarer til 37 pct. af befolkningen år 1870. Afvandringen havde

nået et omfang, der social-økonomisk set skulle få afgørende betydning.⁵⁶

Omkring midten af århundredet begyndte Knuthenborg og Søllestedgård at sælge fæstegårdene til arvefæste, senere til selveje. Herved blev der løst op for de bånd, som i århundredets første halvdel havde lagt en dæmper på udstykningen i sognet. Antallet af gårde voksede da også efter 1850, navnlig gårde på 1–2 tdr. hartkorn forøgedes stærkt på bekostning af mellemgruppen 4–8 tdr. Denne udvikling kunne dog ikke ændre stort ved indtrykket af en fortsat meget »skæv« jordfordeling i sognet. (Tab. 8; fig 1).

Hustallet gennemløb en helt særegen udvikling efter 1850. Huse med jord fortsatte med at stige i antal indtil 1885, hvor de kulminerede med 255 stk. Derefter vendte udviklingen. I det følgende årti blev ikke mindre end hvert fjerde hus nedlagt. I 1895 var der lige så mange huse med stort jordtilliggende (2 skp.–1 td. htk.), som der havde været 35 år tidligere i 1860. Derimod kunne huse med lille jordlod på 1 fdk.–2 skp. htk. bedre holde skansen. (Tab. 8).

1850–73 blev der takket være en (beskeden) udstykning overført 27½ tdr. hartkorn fra gårdene til husene. Det svarer til seks af sognets mellemstore gårde eller 4 pct. af det samlede hartkorn i Stokkemarke. 1873 kulminerede husenes andel i jorden med 11,5 pct. Nogen revolutionerende udvikling var der altså langt fra tale om. Tværtimod kunne gårdene i den følgende snes år atter inddrage ca. 13 tdr. hartkorn fra (netto) 41 huse. (Tab. 8). Denne »konfiskation« fortsatte efter 1895. I 1905 var husenes samlede jordtilliggende således mindre, end det havde været i 1860.⁵⁷ De huse, der fik deres jordtilliggende frataget, gik nu over blandt de *jordløse* huses rækker. Fra 1873 til 1895 voksede deres antal da også meget stærkt. (Tab. 8). På den anden side blev der færre indsiddere i sognet i årene efter 1870. Efter 1895 fandt der en regulær *nedlæggelse* af huse sted. Det gik navnlig ud over den isolerede koloni Lundejorden. (Kort 3). Her lå der mange huse under Søllestedgård med skrappe lejevilkår (herom senere), så det forklarer måske, at husmændene mistede lysten til at bosætte sig der-nede.

Den sociale tendens i bebyggelsesudviklingen tyder klart på forringede vilkår for husmændene som småbrugere. Overfør-

»Jørgenshave« opstod i begyndelsen af 1800-tallet på en »øde hedeplet« i den nordlige udkant af Brørup sogn. Her byggede Hagen Sørensen sit hus af hjemmebrændte sten og anlagde en »meget skøn haveplads«. Fotoet viser, hvor stor Sørensens »lille ejendom« var vokset i løbet af hundrede år. (Foto fra begyndelsen af 1900-tallet. Privateje, Brørup.)

slen af deres jordressourcer til gårdbrugene bidrog til at »afsløre« de latente klasse modsætninger i sognet. Husmændenes jord blev jo inddraget for at gårdmændene og proprietærene kunne udvide de profitable sukkerroemarker, en udvikling, som yderligere fastlåste den skæve jordfordeling i Stokke-marke. Disse faktorer har uden tvivl haft en afgørende betydning for afvandringen fra landdistrikterne på Lolland.⁵⁸

Efter midten af århundredskiftet tog afviklingen af det feudale system i sognet fart.⁵⁹ Søllestedgård ophørte fra omkr. 1860 med at udstede fæstebreve på husene. De blev nu enten lejet ud eller solgt til arvefæste. For lejehusenes vedkommende betød denne overgang ikke desto mindre en skærpelse af forholdet til godset. I nogle lejekontrakter var det bestemt, at lejemålet ophørte øjeblikkeligt, såfremt afgiften ikke var betalt inden fjorten dage efter forfaldsdagen. Lejeren måtte ikke tage nogen til huse uden ejerens samtykke, og han måtte ikke fremleje noget af jorden. Han måtte (naturligvis) ikke drive

Tabel 7. Udviklingen i landbrugsbebyggelsen ca. 1800–1905.

År	Gårde	Huse i bymarken	Huse i landsbyen	Huse i alt
<i>Stokkemarke</i>				
1809	100	19	97	116
ca. 1840	98	90	88	178
ca. 1890	100	175	107	282
ca. 1905	103	174		
<i>Brørup</i>				
ca. 1800	42	30	6	30
1870	60	90	8	98
1901	63	113	5	118

Kilde: Optælling på kort 1–6.

jagt på stedet, var tværtimod forpligtet til »straks« at gøre anmeldelse, hvis han fik nys om ulovlig jagt.⁶⁰ Endelig forpligtede lejereren sig til at følge en bestemt driftsplan, som var præciseret i kontrakten, og som han ikke måtte ændre uden godsejerens skriftlige samtykke. Kontrollen med lejehusmanden kunne endnu i 1889 omfatte tilsyn med gødskningen af lodden. Godsforvalteren eller skovfogeden skulle bedømme om gødningen var »tilstrækkelig og forsvarlig«. Hvis det ikke var tilfældet, var lejereren pligtigt til at give jorden »et passende kvantum kunstig gødning efter ejerens nærmere bestemmelse.« Der var altså tale om et sæt forpligtelser og forbud, som minder uhyggelig meget om tilstandene før husmandsreformerne fra 1848 og 50.

Lejekontrakterne havde som norm for afgiften 1–1½ td. byg pr. td. land, betalt efter kapitelstaksten. I løbet af 1880erne lader det til, at taksten blev sat op til 2 tdr. byg pr. td. land. Efter kapitelstaksten ville dette for et typisk 4-tdr. land hus i Tjennemarke i 1872 svare til ca. 100 kr., men i 1897 til 75 kr. Der var ingen indfæstning eller andre udgifter af huset.

Arvefæstehusene blev i 1880erne solgt til en standardpris på 7200 kr. pr. td. hartkorn. I dette årti var prisen imidlertid i bund. I 70erne og senere i 90erne lå den betydelig højere på ca. 8–9000 kr. Hertil kom en årlig arvefæsteafgift på 40 kr. pr. td. hartkorn, altså omtrent 15 kr. for et almindeligt hus med 3–4

Tabel 8. *Stokkemarke*: Antal gårde og huse samt procentvise fordeling af hartkornet 1805–1895.

	1805	1835		1850		1873		1895	
	A	A	B	A	B	A	B	A	B
<i>Større gårde</i>									
over 12 tdr. htk.	3	3	12,1	4	14,4	4	15,2	3	12,4
<i>Gårde</i>									
1–12 tdr. htk.	97	104	82,8	106	78,1	113	73,2	122	78,0
<i>Huse med jord</i>	} 122	} 105	} 5,1	} 94	} 6,1	} 129	} 9,1	} 107	} 7,6
2 skp.–1 td.									
1 fdk.–2 skp.									
<i>Jordløse huse</i>	} 122	} 97	} 0,0	} 18	} 0,0	} 30	} 0,1	} 85	} 0,2
under 1 fdk.									
uden hartkorn									
<i>Huse i alt</i>	122	202	5,1	198	7,5	307	11,5	315	9,7
Pct. i alt			100,0		100,0		99,9		100,1

A = antal; B = pct. af hartkornet.

Anm.: Statistikken 1835 er baseret på 1688-matriklen og er derfor ikke direkte sammenlignelig med de senere statistikker, hvor 1844-matriklen ligger til grund.

Kilder: RA. Rtk. 14.3. Stat.-topografiske tabeller m.m. 1805. *Statistiske tabelværker* over hartkornets fordeling 1835, 1850, 1873 og 1895.

tdr. land jord til. På Knuthenborg var den tilsvarende takst 3 tdr. byg efter kapitelstakst pr. td. hartkorn. Det svarede nogenlunde til afgiften på Søllestedgård, sålænge kornprisen vel at mærke var i top. Det var den i midten af 1870erne, men derefter faldt den stærkt. Hvis arvefæsteafgiften blev kapitaliseret over en periode på 20 år, ville det svare til en forhøjelse af købsprisen med ca. 1200 kr. pr. td. hartkorn. Derved kunne hartkornsprisen for husenes vedkommende let løbe op over 10.000 kr. pr. tønne. Ved salg eller udstykning var arvefæsteren forpligtet til at betale en »recognition« til ejeren på 4 kr. pr. td. land.

I 1875 købte smed Hans Peder Hansen i Tjennemarke sin faders fæstehus på ca. 5½ tdr. land for 3000 kr. plus årlig

arvefæsteafgift på 16 kr. 15 øre. Faderen havde 1840 betalt en indfæstning på 120 rigsdaler og skulle i jordebogsafgifter betale 18 rbd. årlig. Tilmed ejede familien selv huset, købet drejede sig alene om den jord, hvorpå det stod. Det kostede altså store summer penge at blive arvefæster, og alligevel blev de herskabelige afgifter kun reduceret til omtrent det halve.

Som regel skulle størstedelen af købesummen udredes i konstanter med det samme, kredit blev højst givet for et år. Kun de færreste bønderkarle og jordløse landarbejdere har kunnet lægge tilstrækkeligt til side af en årsløn til at præstere disse store udbetalinger. Tilmed slap de ikke fri af en eller anden form for økonomisk afhængighed af det lokale *herskab*. Netop dette feudale indhold, som endnu i 1890erne syntes uudrydeligt, har bidraget til at gøre husmandstilværelsen i Stokkemarke mindre tillokkende. Det har virket som en ekstra pushfaktor i afvandringen fra landdistrikterne.

Vi kender ikke meget til husmændenes og landarbejdernes levevilkår i disse årtier. Statistisk kildemateriale kan give et vist indblik i husmandsbrugets potentielle muligheder år 1871.⁶¹ Det var som nævnt på dette tidspunkt, husene i Stokkemarke havde den største hartkornsandel, nemlig 11,5 pct. Tilsammen sad husene i Stokkemarke på 1003 tdr. land eller 15 pct. af den dyrkede jord. (Tab. 10). Husmændene dyrkede forholdsvis lidt hvede, men til gengæld så meget mere rug. Denne fordeling skyldtes i første række den forholdsvis ringe jordkvalitet på husmandslodderne, dernæst, at husmændene lagde større vægt på produkter til selvforsyning end til markedsføring. Havre interesserede husmændene sig ikke for, da kun et mindretal af dem holdt heste. Husmændene var trofaste kartoffelspisere, hvad der fremgår af, at halvdelen af sognets kartoffelareal lå på husmandslodderne.

En »gennemsnitslod« var på 4,7 tdr. land. Godt en fjerdedel eller 1,7 td. land blev anvendt til græs og høslet. Det var nok til at holde 1 ko, 2½ får samt ¼ hest pr. sted. Der var også plads til 0,8 gris på gennemsnitsstedet. Et sådant husdyrhold var sandsynligvis typisk for det almindelige husmandsbrug på Loland-Falster på dette tidspunkt.

Dog kan det overraske noget, at hesteholdet trods alt var forholdsvis stort. Dette skyldes ikke kun det store antal parcellister, som alle holdt hest. Også mange husmænd har kun-

Sukkerroens fremmarch i 1890erne førte til en stærkt øget efterspørgsel på jordressourcer. Det gik bl.a. ud over den isolerede husmandskoloni, Lundejorden, i den sydlige ende af Stokkemarke sogn. Her blev en del huse nedlagt omkring århundredskiftet og jorden inddraget til sukkerroedyrkning. Fotoet viser landarbejdere under udtynding af roerne på Lundejorden engang i 1930erne. Det hårde arbejde appellerede til den enkeltes opfindsomhed. (Lolland-Falsters Stiftsmuseum.)

net holde trækdyr. I Keldernæs var der 34 husmænd med gennemsnitlig 3,0 tdr. land jordtilliggende. De holdt i alt ti heste. Det er muligt, at de har samarbejdet om at løse træk-kraftproblemet. Noget tilsvarende finder man i landsbyen Abed, men ellers ikke andre steder. De fleste husmænd i sognet har fortsat været afhængige af gårdmændene, når de skulle have jordlodden dyrket.

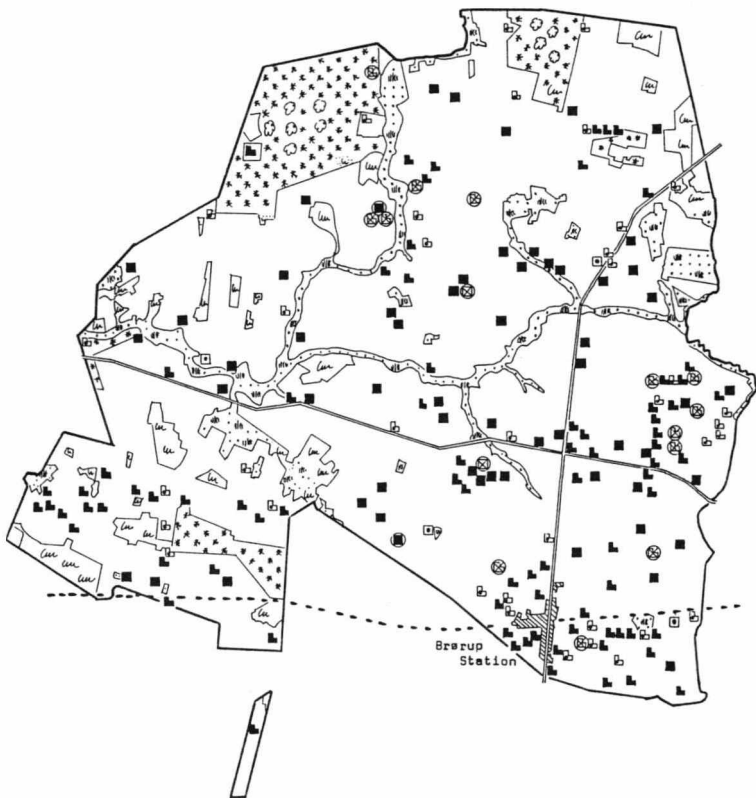
Gennemsnitshusmanden har haft en overskudsproduktion, som uden tvivl kunne dække familiens behov for brødkorn og animalske fødevarer. Men det har ikke været tilstrækkeligt til at dække familiens øvrige udgifter, først og fremmest i forbindelse med hus og jord. Her måtte der ekstra indtægter til i form af lønarbejde o.lign.⁶²

Det selvstændige småbrug kunne derfor aldrig for alvor vinde frem i Stokkemarke. I 1870 eksisterede kun 4 pct. af land-

brugsbefolkningen som småbruger-familier. (Tab. 5). Det store antal småbrugere år 1890 er utvivlsomt fejlagtigt. På den anden side har givetvis flere husmænd end tidligere forsøgt at overvinde kriseårene ved at lægge større vægt på jordbruget. De forholdsvise store brakarealer blev nu benyttet til foderafgrøder. Samtidig blev andelsbevægelsen en fordel for det lille landbrug. Endvidere begyndte den længe førte agitation for en forbedring af småbrugets rolle at slå igennem.⁶³ I 1906 er antallet af selvstændige småbrugere anslået til ca. 60, hvad der måske ikke har været urerealistisk på dette tidspunkt. Det svarer til, at 18 pct. af den samlede landbrugsbefolkning levede af småbrug. (Tab. 5). Af *samtlige* husmands- og indsidderfamilier gjaldt dette dog kun hver sjette. (Tab. 3). Omkring århundredskiftet er der således tale om en gunstig udvikling blandt sognets husmænd.

År 1872 foreligger der detaljerede oplysninger om landarbejdernes vilkår i de enkelte kommuner.⁶⁴ I Stokkemarke har daglønnen for mandlige landarbejdere på egen kost i gennemsnit ligget på 1,33 kr. eller 400 kr. årligt. Dagløn med kost var på kun ca. 89 øre i gennemsnit eller 267 kr.⁶⁵ Ved akkordarbejde, som altid var på egen kost, kunne daglønnen udgøre 1,67–2,00 kr. (5 à 6 mark), men ifølge sognerådet blev akkord kun benyttet en trediedel af året.

Noget dybere indblik i daglejernes reele indkomster giver disse tal dog ikke. På hovedgårdene var den faste, gifte arbejdskraft siden midten af århundredet blevet indskrænket og erstattet med herregårdstyende. Knuthenlund havde 1872 kun seks faste landarbejdere, Stensgård fem mandlige og fem kvindelige »temporære« arbejdere. Derfor var gårdmændene nu som før sognets vigtigste arbejdsgivere. De gav normalt kun den lave lønsats plus kost. Da mejeribruget slog igennem i slutningen af 1880erne steg behovet for mandlig arbejdskraft noget, idet mange af de store bøndergårde hyrede en fast *fodermester*.⁶⁶ Malkningen af køerne var derimod, ligesom roepasningen, udpræget kvindearbejde. På grund af bortvandringen fra landdistrikterne opstod der efterhånden mangel på arbejdskraft. Gårdmændene løste dette problem ved at forcere mekaniseringen af arbejdsopgaverne. Der blev i 1890erne indkøbt mejemaskiner, selvbindere, tærskemaskiner, hestekværne, hakkelsesmaskiner, amerikanske hesteriver, patentharver o.s.v. Omkring århundredskiftet blev det nødvendigt

- ■ Bebyggelse eksisterende 1870
- ▣ ▣ Bebyggelse 1870–1901
- ⊗ ⊗ Nedlagt bebyggelse 1870–1901

Kort 6. Brørup 1901.

med en kraftig forøgelse af daglønnen. I begyndelsen af 1900-tallet har en landarbejder hos gårdmændene på Lolland-Falster kunnet regne med ca. 400 kr. i årsløn.⁶⁷ Det var altid noget, men langt fra tilstrækkeligt til at sikre ham en social opstigning blandt småbrugerne ved køb af et husmandssted.

Brørup

Det kvarte århundrede fra 1855 til 1880 er en hektisk periode i Brørups historie. Nu blev der for alvor gjort noget ved opdyrkningen af naturarealerne. Fra 1861 har man statistiske data over ekspansionen i det dyrkede areal. Rydningen af hede- og kærarealer var i fuldt sving på dette tidspunkt og fortsatte med uformindsket kraft igennem 1860erne. I de ti år 1861–71 blev det dyrkede areal udvidet fra 3800 tdr. land til ca. 5400 tdr. land,⁶⁸ en udvidelse på ikke mindre end 42 pct. Efter 1871 lå størrelsen på det dyrkede areal nogenlunde fast. Hist og her blev stumper af hede og kær ryddet eller forvandlet til plantage. (Kort 5 og 6).

Bebyggelsen ekspanderede voldsomt i dette tidsrum. Antallet af gårde steg fra 52 i 1850 til 58 i 1895 og 61 i 1905, men de nye gårde var alle *bolsteder*. Dem blev der næsten dobbelt så mange af i anden halvdel af århundredet. Herved blev den sociale afstand mellem huse og gårde med tiden mere og mere jævnet ud. (Fig. 1). Men også *huse med jord* voksede konstant i antal efter 1850. Dette år var der 38 huse, som sad på 8,5 pct. af sognets hartkorn, 1895 114 med 17,9 pct. De fleste nye *småbrug* i størrelsen $\frac{1}{4}$ –1 td. htk. blev anlagt i forbindelse med opdyrkningen af naturarealerne. Huse med mindre jordtilliggende og jordløse huse kom navnlig til efter 1873. (Heraf var der mange ikke-landbrugshuse, som blev opført i stationsbyen, men alligevel registreret i hartkorns-statistikkerne).

Den stærke vækst i huse med jord betød, at der 1850–95 blev overført 20 tdr. hartkorn fra gårdene til husene, hvad der svarede til 9 procent af det totale hartkorn eller jordtilliggendet til syv af sognets gennemsnitsgårde. I de følgende ti år indtil 1905 blev der yderligere overført 2 pct. I sammenligning med Stokkemarke var udviklingen i Brørup meget mere dynamisk og socialt set gunstigere for husmændene. Alligevel var der langt fra tale om nogen grundlæggende omfordeling af jordressourcerne i Brørup. Først når man inddrager *bolstederne*, der som familiebrug havde mange vilkår til fælles med husmandsbruget, bliver der tale om noget af betydning. Tilsammen sad disse småbrug (bolsteder og huse) i 1895 på godt en trediedel af jorden i Brørup, mod 15 pct. i 1850. (I Stokkemarke var det tilsvarende tal for 1895 14 pct.).

Kortet over Brørup 1870 viser bebyggelsen på et tidspunkt,

Tabel 9. *Brørup*: Antal gårde og huse samt procentvisse fordeling af hartkornet 1801–1895.

	1801		1835		1850		1873		1895	
	A	A	B	A	B	A	B	A	B	
<i>Gårde</i>										
2–12 tdr. htk. } 1–2 tdr. htk. } Gårde i alt }		19	54,8	41	84,4	36	72,7	32	64,9	
	41	23	31,5	11	6,9	20	13,7	26	17,2	
		42	86,3	52	91,3	56	86,4	58	82,1	
<i>Huse med jord</i> }										
2 skp.–1 td. } 1 fdk.–2 skp. }	29	45	13,7	34	8,5	53	12,0	62	14,8	
				4	0,3	22	1,5	52	3,0	
<i>Jordløse huse</i> }										
under 1 fdk. } uden hartkorn }	6	14	0,0	1	0,0	1	0,0	21	0,1	
				24		36		59		
<i>Huse i alt</i>	35	59	13,7	63	8,8	112	13,5	194	17,9	
Pct. i alt			100,0		100,1		99,9		100,0	

A = antal; B = pct. af hartkornet.

Anm.: 1801 er folketællingen benyttet. Tallene forekommer mere pålidelige end rentekammerets optælling 1805: 39 gårde og 32 huse. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark*. Femte Bind. Nørrejylland. Første del. Kbh. 1808/1977, s. 21.

hvor aktiviteten var på højdepunktet (kort 5). Det meste af den nye bebyggelse blev anlagt i løbet af 1850'erne og 60'erne. Igen er landsbyen Eskelund førende i udstykningsen. I Eskelund Kær nord for Kolding-Varde landevej blev der grundlagt en ny husmandskoloni. Inden 1870 var der her opført 15 huse og to nye gårde. I Gerndrup blev der lukket op for bebyggelsen af hederne og givet plads til en halv snes nye huse og seks-syv gårde eller bolsteder. Bebyggelsen fortsatte også på Tislund Hede. Derimod modstod sognets gamle enestegårde fristelsen til at udstykke til husmandsbrug. Skete der nogen forandring her, var der snarere tale om nyanlæg af gårde eller bolsteder, sikkert som resultat af arvedelinger.

Bebyggelsen i anden halvdel af århundredet ændrede dog ikke noget ved den kendsgerning, at husmandsbruget var placeret på den ringeste jord i sognet. Med tiden blev denne

tendens forstærket i takt med, at det blev mere og mere vanskeligt at finde opdyrkelige jorder. Omkring århundredskiftet måtte de sidste marginaljorder indtages til plantager. År 1920 kan statistikken vise, hvor lidt hartkornsværdi husmandsstedene rent faktisk havde.⁶⁹ Der gik i gennemsnit 56 tdr. land på 1 td. hartkorn husmandsjord. For bolsstederne var forholdet 33 tdr. land pr. td. htk., men på de store gårde midt i Brørup gik der knap 18 tdr. land pr. td. htk., d.v.s. jorden var her tre gange bedre end ude blandt husmændene i sognets udkanter.

I Brørup fortsatte den stærke befolkningsvækst også i anden halvdel af århundredet. 1855–1880 var den årlige stigning på 1,6 pct., hvilket var fire gange så meget som i Stokkemarke. Fra omkring 1890 dominerer stationsbyen (jernbanen Esbjerg-Kolding blev åbnet 1874) befolkningstilvæksten, hvorimod den egentlige landbefolkning stagnerer. (Tab. 1).

Ekspansionen i bebyggelsen blev fulgt af et volsomt rykind af udensogns tilflyttere i slutningen af 1850'erne. (Tab. 2). Firs personer i alt (netto), svarende til en tiendedel af den samlede befolkning, tog 1855–60 ophold i Brørup, utvivlsomt som kolonister i de nye udstykningsområder. Derefter ændrede befolkningens vandringsmønster sig. Den følgende snes år udvandrede knap ti pct. af befolkningen i Brørup.⁷⁰ Det betød dog ikke nogen svækkelse af befolkningstilvæksten, for fødselsoverskuddet havde siden begyndelsen af 1850'erne været usædvanlig stort. I sammenligning med Stokkemarke var der for Brørups vedkommende tale om en langt mere dynamisk udvikling i befolkningen fra 1860–1880.

En egentlig masseafvandring fra sognet sætter først ind i 1880'erne, ti år senere end i Stokkemarke, men når aldrig samme dimension.⁷¹ (Tab. 2). Vi ved ikke, hvor disse udvandrere slog sig ned. I gennemsnit var der dog langt færre oversøiske emigranter fra Ribe amt end fra Maribo amt. Mange er sikkert kun rejst over sognegrænsen til de store nabosogne Lindknud og Føvling. Her begyndte landbrugsekspansionen en 10–15 år senere end i Brørup, og her lå der endnu i 1880'erne vældige, uopdyrkede hedestækninger. I lighed med det amerikanske Midt-Vesten havde Ribe amt så at sige sin egen *frontier*, naturligvis i noget beskednere målestok. Den var dog stor nok til at kunne binde en betydelig del af lokalbe-

Tabel 10. *Stokkemarke*: Småbrugets andel i det dyrkede areal og kornproduktionen 1871.

	1	2	3	4	5	6
Hvede	665	35,4	5,3	0,2	11,4	2,1
Rug	419	87,9	21,0	0,4	10,4	3,9
Byg	1329	180,0	13,5	0,8	10,2	7,4
Havre	226	13,3	5,9	0,1	12,6	1,2
Blandsæd	471	71,3	15,1	0,3	10,0	2,7
Kartofler	36	17,8	49,7	0,1		
Andre afgrøder	233	21,4	9,2	0,1		
Græs og høslet	2104	369,3	17,5	1,7		
Brak	1181	206,8	17,5	1,0		
I alt	6664	1003,2	15,1	4,7		17,3

1: Totale areal tdr. ld. 2: Areal under samtlige huse tdr. ld. 3: Husenes arealandel i pct. af totale areal. 4: Areal på »gennemsnitshus« tdr. ld. 5: Foldudbytte i tdr. korn pr. td. ld. 6: Overskudsproduktion af korn (kornavl minus udsæd i tdr.) på gennemsnitshus.

Anm.: Foldudbyttet er angivet efter gennemsnittet for Maribo amt 1863–1883. J. B. Krarup og S. C. A. Tuxen: *Beskrivelse af landbrugets udvikling fra 1835 indtil nutiden*, Bd. 6, Kbh. 1912, s. 185.

Kilde: RA. Danmarks Statistik. Indberetninger om arealets anvendelse 1871. Stokkemarke sogn, Lollands Sdr. herred, Maribo amt.

folkningen inden for amtets grænser. Hundredvis af vestjyske tjenestekarle og -piger fik deres drøm om en selvstændig tilværelse i eget hus og hjem opfyldt takket være koloniseringen af hederne. Først fra omkr. 1890 var også denne mulighed ved at være udtømt. Derefter tog afvandringen fra landdistrikterne i Ribe amt for alvor fart.⁷²

Husmandbefolkningen i Brørup kunne da også i anden halvdel af 1800-tallet fortsætte væksten. Fra 1855 til 1906 blev antallet af husmænd og daglejere (incl. deres familiemedlemmer) fordoblet fra 232 til 482 personer. Vigtigst var det imidlertid, at denne fordobling skete blandt *småbrugerne*. Som ventet kom der flest nye til i årene 1855–1870. Antallet af daglejere holdt sig derimod konstant på 13–15 familier hele århundredet

igennem. (Tab. 4 og 6). Som gruppe betragtet tabte de løbende deres sociale betydning.

Salget af selvejerhuse fortsatte efter samme retningslinier som i begyndelsen af århundredet. Når hushandelen skete inden for familien og slægten – og det var det almindeligste – var priserne lave. Værdien af aftægtskontrakterne kunne variere fra $\frac{1}{3}$ til $\frac{2}{3}$ af købesummen, hvad der lettede gevaldigt i de kontante udbetalinger. Et eksempel på et billigt huskøb fandt sted i Tuesbøl 1869. Her solgte en gårdmandsenke sin brodersøn, ungkarl Niels Hansen, en parcel på godt en halv td. hartkorn incl. bygninger for 700 rdl. Køberen skulle forpligte sig til at udrede aftægt til sine forældre, hvad der blev anslået til en værdi af 300 rdl. Omregnet til kr. pr td. hartkorn ville dette i alt løbe op på 3368 kr., d.v.s. en betydelig lavere pris end i Stokkemarke. I den modsatte ende af skalaen finder man et hus, der blev solgt til udensøgn fremmede. Her var hartkornsprisen på 7876 kr. for en parcel på $1\frac{1}{2}$ skp. hartkorn land med bygninger.⁷³

Arealtællingen 1871 giver et indblik i småbrugets muligheder i Brørup.⁷⁴ (Tab. 11, fig. 2). Et »gennemsnitshus« i Brørup var på 17,4 tdr. land, altså betydelig større i areal – men ikke i hartkorn – end i Stokkemarke. Størstedelen af husmandslodden, 14,2 tdr. land, blev dyrket, 3,3 tdr. land lå hen som eng og hedejord. Da husmændenes jord havde lav hartkornsværdi, blev det samlede areal i omdrift forholdsvis stort: 1210 tdr. land eller 22 pct. af det dyrkede areal i Brørup. Målt i hartkorn var der kun tale om 13,5 pct. (Tab. 9).

Driftsformen var fortsat det traditionelle græsmarksbrug i hededistrikterne. Husmandsbrugene lagde beslag på en forholdsvis stor del af sognets rug- og boghvedeland. Det kan ikke overraske, for der var tale om afgrøder, som passede til den sandede jord og desuden var afgørende for selvforsyningen med basis-fødevarer. Det samme gjaldt kartofflen, der ligesom på Lolland var en husmandsspecialitet. Den spillede dog en langt større rolle arealmæssigt i Brørup end i Stokkemarke.

Den samlede kornproduktion på småbruget i Brørup kan løseligt anslås til 24 tdr., d.v.s. kvantitativt noget mere end i Stokkemarke. Kvalitativt stod det ringere til, idet halvdelen af kornproduktionen bestod af havre. Det hænger sammen med,

Tabel 11. *Brørup*: Småbrugets andel i det dyrkede areal og kornproduktionen 1871.

	1	2	3	4	5	6
Hvede	36	1,8	2,7	0,0	8,0	0,0
Rug	442	112,6	25,5	1,3	5,7	6,1
Byg	315	58,6	18,6	0,7	4,9	2,9
Havre	783	153,5	19,6	1,8	7,5	11,3
Boghvede	278	86,5	31,1	1,0	4,1	3,5
Kartofler	83	32,9	39,4	0,4		
Andre afgrøder	76	4,5	5,9	0,1		
Græs og høslet	3085	699,8	22,6	8,2		
Brak	340	60,8	17,8	0,7		
I alt	5438	1211,0	22,3	14,2		23,8

1: Totale areal tdr. ld. 2: Areal under samtlige huse tdr. ld. 3: Husenes arealandel i pct. af totale areal. 4: Areal på »gennemsnitshus« tdr. ld. 5: Foldudbytte tdr. korn pr. td. ld. 6: Overskudsproduktion af korn (kornavl minus udsæd i tdr.) på gennemsnitshus.

Anm.: Foldudbyttet er angivet efter gennemsnittet for Ribe amt år 1876, som var et dårligt høstår. Foldudbytte for boghveden er efter oplysning om gennemsnittet for 1876, 1881 og 1888. J. B. Krarup: *Beskrivelse af landbrugets udvikling fra 1835 indtil nutiden*, Bd. 3, Kbh. 1899, s. 108, 116.

Kilde: RA. Danmarks Statistik. Indberetninger om arealets anvendelse 1871. Brørup sogn, Malt herred, Ribe amt.

at husmændene i langt højere grad, end det var tilfældet på Lolland, holdt heste som trækdyr. Men det hænger også sammen med, at husmandsjorden var bedst egnet til nøjsomme kornarter som havre og boghvede. En husmandsfamilie af gennemsnitsstørrelse (3,6 personer i 1870) har med denne produktion kunnet dække eget behov for fødekorn, men noget overskud af betydning har der ikke været tilbage.

Husmandsfamiliernes hovedindtægtskilde har nu som før været baseret på husdyrbruget. Desværre kan vi ikke få noget detaljeret indblik i husdyrholdet i Brørup i 1871.⁷⁵ Der er dog ingen tvivl om, at det har spillet en langt større rolle her end i Stokkemarke. Brørup-husmanden har skønsomt været i stand til at holde ½ hest, 3 stk. hornkvæg (heraf 2 køer) samt 4

får.⁷⁶ Det var omtrent det dobbelte af, hvad kollegaen på Lolland disponerede over. I social-økonomisk forstand har produkterne af disse dyr bestemt graden af den sydvestjyske husmands selvstændighed. En umiddelbar vurdering af hans muligheder siger, at han har været nødt til at supplere sine indkomster ved hjælp af dagleje eller anden erhvervsaktivitet uden for landbruget. Kun de husmænd, hvis jordareal lå over gennemsnittet i Brørup, har været i stand til helt og holdent at eksistere som selvstændige familiebrugere.

Tredive år senere var denne situation ændret til det bedre. Et gennemsnitsbrug i Ribe amt, men med samme hartkorn som gennemsnitsbruget i Brørup, kunne nu holde 1 hest, 4½ stk. hornkvæg (heraf 3,2 malkekøer) og 5,7 får.⁷⁷ Selv om disse tal er usikre, er tendensen dog klar nok: Den sydvestjyske småbruger havde, takket være forbedret kommunikation (jernbanen), nye driftsformer (vekselbrug) og nye afgrøder (foderafgrøder) og ikke mindst andelsbevægelsen, fået perfekte betingelser for at klare sig som selvstændig.

Der var kun få egentlige daglejere i sognet. Dog har mange småbrugere som nævnt måtte supplere deres indkomster ved hjælp af sæsonpræget landarbejde. Vilkaerne for lønarbejde var ikke gunstige i Brørup og omegn. Daglønnen hos gårdjerne inkluderede kost på gården, kun ved akkordarbejde gik daglejeren på egen kost. En dagløn på arbejdsgiverens kost udgjorde i vejet gennemsnit 52–60 øre daglig, afhængig af vinterlønnen, som kunne svinge fra 33–50 øre (1–1½ mark) daglig. Dette svarede til en årsløn på 157–182 kr.⁷⁸ Det var betydelig mindre end den tilsvarende dagløn i Stokkemærke (henholdsvis 86 øre og 258 kr.) Når akkordarbejde var inkluderet kunne årslønnen dog løbe op på ca. 300 kr. årligt.⁷⁹

Det var hverken til at leve eller dø af. Der måtte noget ekstra til, hvis landarbejderfamilierne skulle overleve. Dette ekstra tilskud sørgede den traditionelle bondepartriakalisme for. Gårdmændene ydede deres faste daglejere »en del frikørsler og stundom noget mælk«. I nabokommunen var det almindeligt, at landarbejdere, som ikke havde en ko, gik til bønderne og hentede mælk og øl. På den måde »kan de også få varm søbemad; ligefrem betale, hvad der således hentes er vistnok sjældent, men der gøres dog gerne af og til småtjenester igen«. Landarbejdere, der havde jord og kunne holde en ko, var bedst

Det nye »Jørgenshave« år 1930. Familien Jessen, der havde købt ejendommen i 1908, poserer i haven. Jessens stammede fra Fanø, hvor husfaderen havde haft beskæftigelse som sømand og håndværker. Det fornemme stuehus og de nye, rummelige udbygninger blev opført i 1923 og symboliserer på sin vis et langt århundredes sociale udvikling i Brørup: forvandlingen fra fattigt hedebrug til moderne gårdbrug. (Foto i privateje, Brørup.)

stillet, »thi de får for det meste varm mad 1 gang daglig, der vistnok [d.v.s. rigtignok] mindst 3 gange om ugen er mælke-
 mad og afveksler med kål, ærter og enkelte gange suppe ...«⁸⁰
 Ifølge Brørup-Lindknud sogneråd kunne de jordløse husmænd
 leje så meget jord, at de kunne holde en ko eller et par får.
 Lejemålet var på »kortere åremål«. Det har altså ikke drejet
 sig om de tidligere omtalte forpagtningskontrakter, men snarere om mundtlige aftaler med den gårdmand, hvor landarbejderen havde fast arbejde. Endnu i slutningen af århundredet var det almindeligt i Ribe amt, at jordløse husmænd holdt enkelte husdyr.⁸¹

Afslutning

Ved landboreformer forstår man i moderne udviklingssammenhæng i Den tredje Verden et sæt af statslige og/eller private indgreb, hvis formål er at skabe social retfærdighed for landbefolkningens masser (d.v.s. de undertrykte, fattige og besiddelsesløse), integrere dem i samfundslivet, øge produktionen af fødevarer o.s.v. Det vigtigste middel til at opnå målet består i en grundlæggende omfordeling af jordressourcerne, om nødvendigt ved ekspropriation med eller uden erstatning til jordejerne. Reformerne bliver sjældent nogen succes, hvis de standser her. For at lykkes, skal de følges op af en udbygning af kommunikationsnettet, kreditgivningen, sundhedstjenesten, konsulentbistanden og undervisningsvæsenet.

Det er selvfølgelig ikke helt retfærdigt at vurdere forrige århundredes husmandsvilkår på nutidens præmisser, men udviklingen i Sydvestjylland og på Lolland var så forskellig, at man ikke skulle tro, at der var tale om begivenheder i Danmark i en og samme periode.

Landboreformerne i Stokkemarke indeholder det, vi beundrer ved dem: perfekte udskiftninger, mønsterværdige udflytninger, fredning af skovene, grundforbedringer, jord til de fleste husmænd – men ikke så meget, at de kunne leve af det. Der skete ganske rigtigt en vis, men meget beskedent ressourcefordeling i Stokkemarke i forbindelse med udskiftningen, idet omtrent et hundredtal husmænd fik tillagt jord i den målestok, reformmændene havde ønsket. Det førte ikke til social retfærdighed, snarere til det modsatte. Gårdene udgjorde en homogen gruppe af store brug, som i den ekspansive periode efter udskiftningen krævede lønnet arbejdskraft for at kunne fungere. Her kom husmændene til at virke som arbejdskraftsreserve. I løbet af få årtier var der skabt klare klassemodsatninger, der for husmændenes vedkommende havde en dobbelt berøringsflade: dels i forhold ejeren af huset (herskabet), dels i forhold til arbejdsgiveren (gårdmændene).

De feudale institutioner fastlåste i første halvdel af århundredet en jordfordeling, som i forvejen hørte til en af de mest uretfærdige på regionalt plan i Danmark. Da der endelig blev løst op for disse bånd ved salget af gårdene til arvefæste, var tidspunktet for at skabe endog en beskedent omfordeling af ressourcerne forpasset. Nu var det gårdbrugets økonomiske

Der var forholdsvis få fattiglemmer i Brørup-Lindknud kommune, sammenlignet med Stokkemarke kommune. Det skyldes dels det lille antal jordløse i sognet, dels det faktum, at husmandsbruget åbenbart havde tilstrækkeligt med ressourcer til at kunne bære en omfattende privat ældreforsorg i form af aftægtsforpligtelser. Billedet viser Surhave fattiggård i Brørup sogn. Bestyreren med familie har (forgæves?) stillet op til modtagelse af nye fattigklienter. (Foto fra før 1914. Brørup Lokalhistoriske Arkiv.)

succes i kornsalgperioden, som låste strukturen fast. End ikke den efterfølgende krise kunne lede til jordreformer, hvad der i og for sig havde været meget naturligt. Tekniske og organisatoriske nyskabelser udefra i form af andelsbevægelse m.m. skabte i det sidste årti en tendens til splittelse af husmændene i den selvstændige småbruger på den ene side og den jordløse, faste landarbejder på den anden. Den første kom i det 20. århundrede til at bære husmændsbevægelsen på Lolland-Falster. Det er ikke tilfældigt, at denne bevægelse lagde stærkt vægt på en social-politiske retning, som var karakteristisk for Øerne.

Brørup repræsenterer en jordpolitisk udvikling, som nok var en frugt af landboreformerne, men ikke udtrykkelig formuleret i dem: omfordeling af ressourcerne på privat initiativ. Denne proces skete først og fremmest i Jylland ved frasalget af

fæstegårdene til selveje. Herved banedes der vej for en fortsat udstykning, som staten efterhånden søgte at regulere. En anden forudsætning for udviklingen var de naturgivne forhold. Hederne skjulte omfattende jordressourcer, som den teknologiske udvikling skulle få tvunget ind i økonomisk omsætning. Det er karakteristisk, at de tre huse på Tislund Hede i 1799 kun har 14 pct. af jorden under plov, men hundrede år senere er heden væk, og der findes to huse mere på jorden! Det var *fremskridt* i det 19. århundredes ånd!

Endelig var det af afgørende betydning for husmændenes forhold, at gårdene var forholdsvis lille og blev drevet som familiebedrifter uden større behov for lønnet arbejdskraft. De havde dog store jordtilliggender, ofte flere hundrede tønder land, men – som det hed i gårdmændenes udstykningsansøgninger – mere »landeri«, end de kunne overkomme. Der var både stemning og mulighed for at udstykke til husmændene. I Brørup blev der skabt en (næsten) uophørlig jordfordeling i hele århundredet. Slutresultatet blev en social gruppe af selvstændige småbrugere, som ved indgangen til det 20. århundrede først og fremmest organiserede sig i husmandsforeninger ud fra *faglige* hensyn, mindre af social-politiske.

Brørup *kunne* bringe tankerne hen på moderne jordreformer. Derved får de danske landboreformer for 200 år siden en vis aktualitet.

Forkortelser

RA: Rigsarkivet.

LAS: Landsarkivet for Sjælland m.m.

LAV: Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

VLA: Vejen Lokalhistoriske Arkiv.

Kortmateriale

Kort 1–6 er baseret på udtegninger af flg. kort, alle i målestok 1:20.000.

Stokkemark:

1. Sognekort 1809, Matrikeldirektoratet.
2. Generalkvartermesterstabens kort 1838–40, Geodætisk Institut.
3. Målebordsblade M 4422, M 4423, M 4322 og M 4323, 1889–90 og 1904–05. Geodætisk Institut.

Brørup:

4. Videnskabernes Selskabs konceptkort 8n (1799) og 8m (1802). Geodætisk Institut.
5. Målebordsblade T4, T5, U4 og U5, 1869–70. Geodætisk Institut.
6. Målebordsblade M 3306, M 3307, M 3406 og M 3407, 1901. Geodætisk Institut.

Noter

1. Det bedste og grundigste, der er skrevet om husmændene i 1800-tallet, er fortsat Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne*, Bd. I, Kbh. 1952.
2. Dette lå under gennemsnittet for Maribo amts vedkommende, hvor godserne tilsammen ejede 20 pct. af jorden. *Statistiske Meddelelser*, 4. rk., 24. hft. (1907).
3. Aage Roussell (red.): *Danske slotte og herregårde*. Anden udgave. Bd. 6. Kbh. 1965, s. 194–96; *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg.
4. Aage Roussell: *Danske slotte ...*, Bd. 6, s. 324–26; Lauritz Jørgensen: *Mine erindringer*. Kbh. 1891.
5. Det dyrkede areal 1809 er opmålt på kort 1.
6. Dette var præstens forklaring på netto-bortvandringen. RA. Danmarks Statistik. Tabeller over folkemængden i Præstø, Maribo og Bornholms amter 1850.
7. P. S. Vig: *Danske i Amerika*, Bd. I, 1908–1909, s. 252–55, 298–301; Asger Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejsning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840–46*, Kbh. 1977, s. 236–37, 303, 429–30; Erik Helmer Pedersen: *Drømmen om Amerika*, Kbh. 1985, s. 56–58, 80–81, 88–89; Steffen Elmer Jørgensen: "The early emigration from Lolland-Falster and Møn c. 1830–1871", i: Steffen Elmer Jørgensen et al. (red.): *From Scandinavia to America. Proceedings from a Conference held at Gl. Holtegaard*. Odense, 1987, s. 28, 38, 47–51.
8. Disse tal gælder Stokkemark og nabosognene Søllested og Skov-

- længe. Inddrager man yderligere materiale fra Falster bliver det samlede resultat, at 25 af 101 gårdmandssønner endte som husmænd og 9 som indsiddere. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 29–33.
9. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark*. Fjerde bind. Lolland og Falster. Kbh. 1806/1979, s. 609, 679.
 10. Gregers Begtrup: *Beskrivelse ...*, Fjerde Bd., s. 680, 751–55; J. P. Hage: *Bidrag til kundskab om de danske provindsers nærværende tilstand*. Nye Mariboe Amt. Kbh. 1844, s. 53–56; Niels Holtse: »Om gårdenes beliggenhed i Stokkemarke by efter udskiftningen«. *Lolland-Falsters Hist. Samf.s Årbøger*, 1954, s. 307–08. – En »jorddeling« havde 1778–82 bragt visse ændringer i dyrkningssystemet i Stokkemarke, hvorved bønderne fik deres jordlodder samlet på tre-fire steder i fire-vangs markbrug, men nogen udskiftning i egentlig forstand var der ikke tale om. Niels Holtse: »Om fællesskabet i Østofte-Bandholm og Stokkemarke sogne«, *Lolland-Falsters Hist. Samf.s Årbøger*, 1945, s. 389–90.
 11. Optælling i folketællingen 1801, hvor der skelnes mellem huse (husmænd) med og uden jord.
 12. RA. Højesteret. Domssag $\frac{7}{8}$ 1815, Sag nr. 44.
 13. Kvægbruget vandt kraftigt frem på bekostning af hesteholdet. Der findes ingen statistik for Stokkemarkes vedkommende, som viser udviklingen i husdyrbruget i de første årtier af 1800-tallet. Det gør der derimod for det daværende Østofte sogn, som var nabosogn til Stokkemarke og m.h.t. størrelse, folketal og geografiske egenskaber noget nær en tro kopi det. Her er husdyrholdet omkr. 1800 kendt: 528 stk. hornkvæg og 1037 heste og føl. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over ...*, Fjerde bd., s. 710–11. I 1837 bestod husdyrholdet i Stokkemarke af ca. 1200 stk. hornkvæg og 600 heste. *Statistisk Tabelværk, Ældste rk.*, 5. hft.
 14. RA. Rtk. 352.7. Stat. efterretninger vedr. Jyll. og Lolland-Falster, 1831–33. B. 5. Beskrivelse over jordegodserne på Lolland-Falster: Knuthenborg.
 15. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 94–104, Bilag V a–f, s. 341–48 med samtidige overslag over husmandbrugets økonomi.
 16. V. Falbe Hansen: *Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne*, Anden del, Kbh. 1889/1975, s. 115 anslår meget realistisk en gennemsnitlig landarbejderfamilies forbrug af fødekorn til $6\frac{1}{2}$ tdr. rug og $2\frac{1}{2}$ tdr. byg. Se også A. F. Bergsøe: *Den danske stats statistik*, Bd. 2, Kbh. 1847, s. 151, hvor menneskets årlige kornforbrug er opgjort til $3\frac{1}{2}$ tdr.
 17. På general-kvartermesterstabens kort over området fra omkr. 1840 kan man se hundredvis af kilometer grøfter, anlagt for at aflede vandet fra de flade og tunge lollandske marker. Også utal-

- lige mergelgrave ses allerede da på kortene. – J. P. Hage: *Beskrivelse ...*, s. 38–39.
18. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 294.
 19. Den følgende gennemgang bygger på LAS. Søllestedgård godsarkiv. Fæstebreve. Mikrofilm 14.091.
 20. Ingen af de offentliggjorte ejendomstatistikker opgiver på sognebasis antallet af lejehuse. Disse blev slået sammen med fæstehuse under samme rubrik. – *Statistisk Tabelværk*. Ny rk., 6. bd. skelner derimod mellem fire former for huse (arvefæste-, fæste-, leje- og tyendehuse) på de enkelte godser og godskomplekser år 1850. Af Knuthenborgs samtlige 467 huse på Lolland var 58% lejehuse, 39% fæstehuse, resten arvefæste- og tyendehuse.
 21. Aage Roussell (red.): *Danske slotte ...*, s. 325; Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 64.
 22. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 57, 295.
 23. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 293; »pløjelønnen« blev i 1840erne vurderet til 6–7 rbd., traktementet til 3 rbd., s. 345–46.
 24. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over ...*, Fjerde bind, s. 671; V. Falbe Hansen: *Stavnsbåndsløsningen ...*, Anden del, s. 128.
 25. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 300.
 26. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 124–43, 293–94, 298–303, 304–313.
 27. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark*. Femte Bd. Nørrejylland I, Kbh. 1808/1977, s. xxvi–xxx, 8, 246; C. Dalgas: *Bidrag til kundskab om de danske provinders nærværende tilstand*. Femte stykke, Ribe Amt. Kbh. 1830/1972, s. 33–35, 85, 93.
 28. Tislund lå delt mellem Brørup og Føvling sogne. Aug. F. Schmidt: *Brørup sogns historie*. Brørup, 1949, s. 136. Se desuden Aage Roussell (red.) *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., bd. 13, 1966, s. 387; LAV. G. 484–6. Sønderskov godsarkiv. Diverse dokumenter 1788–1859.
 29. Aage Roussell (red.): *Danske slotte ...*, bd. 13, s. 402; H. K. Kristensen: *Hovedgården Estrup i Malt herred. Med bidrag til bøndergodsets historie*. Varde, 1968, s. 78.
 30. VLA. Estrup godsarkiv. Pk. 2: Jordebøger 1695–1801.
 31. VLA. Estrup godsarkiv. Pk. 4: Udskiftningsakt for Tuesbøl by, 3. dec. 1792.
 32. Grundlaget for udstykningslovgivningen var forordningen af 13. maj 1769 og plakaten af 2. aug. 1786. Kravet om en tilbageværende hovedparcel bortfaldt, hvis alle parceller blev bebygget med huse eller henlagt til jordløse husmænd. Endvidere var det en forudsætning, at parcellerne skulle ansættes til hartkorn samt, at rentekammeret skulle godkende hver enkelt udstykning. Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1759–1919*. Første del, Kbh. 1936/1975,

- s. 218–19; se også Anna Rasmussen: »Liljebjerg og Fuglehave – Om udstykninger og parcelsalg som et resultat af landboreformerne i sidste trediedel af 1700-tallet«, i: *Bol og by*, 1987:1, s. 36–101.
33. Den omvendte årsagssammenhæng kunne også tænkes. Spørgsmålet om årsag og virkning mellem hedekolonisation og befolkningsudvikling er et generelt problem i vestjysk historie. – Verner Bruhn: »Myter og mønstre i historien om Vestjyllands udviklingshistorie«, i: Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914. En arbejdsrapport*. Esbjerg, 1984, s. 11.
 34. Jfr. plakat af 26. nov. 1800 og forordning af 25. juni 1810. Der skete en administrativ lempelse af bestemmelserne, idet amtmanden blev bemyndiget til at meddele foreløbig tilladelse til udstykning. Rentekammeret skulle stadigvæk approbere tilladelser. Hans Jensen: *Dansk jordpolitik ...*, Første del, s. 218–19.
 35. *Statistisk Tabelværk*. Ældste rk., 2. hft.
 36. LAV. B 85-SP 9, Gørding-Malt herreds skøde- og panteprotokol, 1834–37, fol. 401–02 nævner en forening om udstykningen i Gerndrup, som en køber af en gård var pligtig til at overholde.
 37. Loven satte også en minimumsgrænse på de udstykte parceller på 1½ td. land boniteret jord til takst 24. Endvidere blev de tidligere bestemmelser om fuldstændig udstykning af gården i husmands-lodder udtrykkelig ophævet. Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1759–1919*. Anden del. Kbh. 1945/1975, s. 27–30, 158–60, 370–71.
 38. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand*, Bd. I, Kbh. 1952, s. 95. – I Ribe amt havde kun ca. hver fjerde gård et jordtilligende på over 4 tdr. htk. *Statistiske Meddelelser*, 4. rk., 24. hft., 1907.
 39. Dette fremgår af en sammenligning mellem en hartkornsoversigt 1821–23 i skolekommissionens protokol og hartkornsstatistikken 1835. LAV. C 575 A-27: Brørup-Lindknud skolekommissions protokol, 1814–1834; *Statistisk Tabelværk*, Ældste rk., Hft. 2.
 40. Forpagtningsbestemmelserne i forordningen af 15. juni 1792 tager egentlig sigte på bortforpagtning af fæsteledige bøndergårde, der var udskiftet af fællesskabet. Hvis parterne var enige herom, kunne forpagteren opsige kontrakten. Hans Jensen: *Dansk jordpolitik ...*, Første del, s. 183; Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500–1800*, Kbh. 1978, s. 338–39.
 41. Ribe amtsråd omtaler i sin betænkning om »husmandsagen« 1844 disse »lejehusmænd på selvejergårdene«. Lejekontrakterne (forpagtningskontrakter) blev som oftest afsluttet på 99 år. Lejeren betalte en tiltrædelsessum og en vis årlig afgift til grundejeren som ækvivalent for skatterne, men forrettede intet eller højest ubetydeligt pligtarbejde. Ifølge amtsrådet var kontrakterne øget i antal, »idet sådanne lejeses stilling anses ligeså fordelagtig og

- betryggende som eje«. Amtsrådet anså dog snarere disse »lejehusmandssteder« for »illusoriske frugter af udstykningslovgivningen«. RA. Rtk. 254.195 Indberetninger fra amtsrådene ang. husmandsstandens kår, 1841–48.
42. *Statistisk Tabelværk*, Ældste rk, 5. hft. anfører 1835 antallet af selvejerhuse med jord til 45. (Der var ingen fæstehuse med jord i sognet, derimod nok 11 jordløse leje- eller fæstehuse foruden 3 jordløse selvejerhuse, jfr. tab. 9). Blandt disse selvejerhuse kan forpagterhusmændene udmærket være skjult, for 1835-statistikken medtog – i modsætning til de senere ejendomsstatistikker – under rubrikken »huse med jord« også huse, hvis hartkorn var pålignet andre ejendomme. Sådant forholdt det sig med forpagterne, idet de ikke havde speciel hartkornsangivelse på deres jordlod. 1821–23 var der 30 husmænd i Brørup med hartkorn på huset. Det skulle betyde, at der 1835 var omkring 15 forpagterhusmænd i sognet, idet der 1821–35 ikke skete nogen udstykning af betydning. Noget kunne tyde på, at tallet er rigtigt, for i 1850 var der netop 16 selvejerhuse, hvis »påhvilede hartkorn bæres af andre ejendomme«; (desuden var der 8 leje- eller fæstehuse af samme kategori). *Statistisk Tabelværk*, Ny. rk., 5. bd. – En nøjere granskning af skøde- og panteprotokollerne vil sikkert kunne afgøre spørgsmålet. Her kan man måske også få et overblik over, hvor meget jord disse huse havde, for det oplyser hverken 1835- eller 1850-statistikken noget om.
 43. Sognepræstens kommentar til folketællingsskemaet 1850. – RA. Danmarks Statistik. Tabeller over folkemængden i Ribe og Ringkøbing amter 1850.
 44. Fridlev Skrubbeltrang: »Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede«, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. V, 1971, s. 28.
 45. VLA. Estrup godsarkiv. Pk. 2: Jordbøger 1695–1801; pk. 4: Udsiftningsakt for Tuesbøl by, 3. dec. 1792.
 46. VLA. Estrup godsarkiv. Pk. 4. »Bog over de bønder, som er selvejere ...«; H. K. Kristensen: *Hovedgården Estrup ...*, s. 86–89.
 47. LAV. B 83 C-SP 4. Skøde- og panteprotokol for Gørding-Malt herreder, fol. 601, 619. – Et andet eksempel, også fra Eskelund, drejer sig om salg af en parcel på 5 skp. htk. for 395 rdl. Her var gården på 2¼ tdr. htk. og købt til selveje to år forinden i 1800 for 600 rdl. Salget af parcellen indbragte altså to trediedele af den oprindelige købesum. LAV. B 85-SP 2, fol. 186.
 48. V. Falbe Hansen: *Stavnsbånds-løsningen ...*, Anden del, s. 112, 130.
 49. I midten af 1830erne var det gennemsnitlige antal fattigforsørgede i Brørup-Lindknud pastorat 19 personer, heraf 13 heltidsforsørgede. I Stokkemarke var de tilsvarende tal 64 fattige, heraf 46

- på heltid. (Der var dobbelt så mange huse i Stokkemarke som i Brørup-Lindknud pastorat). *Statistisk Tabelværk*, Ældste række, 5. hft.
50. LAV. B 83 G-SP 4, fol. 85, 90, 693; B 85-SP 2, fol. 232, 348. (Gørding-Malt herreders skøde- og panteprotokol).
 51. Erling Mortensen: *De viste vejen. Modtagere af Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs sølvbægere 1804–1969*. Århus, 1969, s. 220 – Originale dokumenter i Erhvervsarkivet. Landhusholdningsselskabets arkiv.
 52. Gregers Begtrup: *Beskrivelse ...*, Femte bind, s. 113.
 53. LAV. C 575 A-27, fol. 20. Brørup-Lindknud skolekommissions protokol.
 54. Opmåling på Videnskabernes Selskabs kort (1799) over den vestlige halvdel af Brørup (kort 4) og matrikelkortene over samme område fra 1820 (Matrikeldirektoratets arkiv). – I 1834 var bedriften i det ene af husene, Mikkelborg, tilsyneladende blevet så stor, at noget af jorden, incl. ageren, kunne forpagtes bort på 99 år. LAV. B 85-SP 12. Gørding-Malt herreds skøde- og panteprotokol 1839–1841, fol. 105.
 55. *Statistisk Tabelværk*, 5 rk., A, 5. bd., tab. 6, tab. 13.
 56. Det er ikke kendt, hvor bortvandrerne fra Stokkemarke søgte hen, men mange drog utvivlsomt til Amerika. 1870–1900 *afvandrede* der 25.063 personer fra landdistrikterne i Maribo amt. (Udregnet på grundlag af *Satistiske Tabelværker* vedr. vielser, fødsler og dødsfald). I samme tidsrum 1868–1899 *emigrerede* i alt 13.535 fra Lolland-Falster til oversøiske områder. D.v.s. at ca. halvdelen af afvandrerne fra Maribo amt er rejst ud af landet. (Som bekendt var Maribo amt, næst efter Bornholm, den region i Danmark, hvor *emigrationen* var størst). I 1890erne skete der en afgørende svækkelse af emigrationen fra Lolland-Falster. Dette forklarer Steffen Elmer Jørgensen med, at "on-going agricultural industrialization" har holdt befolkningen på stedet, da sukkerroedyrkning, andelsmejerier og "animal production" krævede mere arbejdskraft. Det turde være kendt, at landbrugets »industrialisering« ikke gennemføres for at øge arbejdskraftsbehovet, men for at mindske det. Ligeledes er det en elementær kendsgerning, at sukkerroedyrkingen var sæsonpræget og lavtlønnet kvindearbejde, i stor udstrækning udført af fremmedarbejdere. Dette skaber ikke nogen "binding influence". Fakta er da også, at *afvandringen* fra de lolland-falsterske landdistrikter fortsatte med næsten lige så stor kraft i 1890erne som i 80erne. (Henholdsvis med 12,0 og 11,4 pr. 1000 indbyggere årligt). Steffen Elmer Jørgensen: "The Early Emigration ...", s. 33–35.
 57. *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., litra C, 3. bd. – Tilbagegangen i huse

- med jord var ikke noget specifikt fænomen for Stokkemarke sogn. Det gentog sig overalt i Maribo amt.
58. Kristian Hvidt: *Flugten til Amerika eller drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914*. Kbh. 1971, s. 254–257.
 59. Dette afsnit er baseret på en gennemgang af følgende arkiver: LAS. Godsarkiver. Søllestedgård. Fæsteprotokol 1871–1915; *ibid.*. Skøder og købekontrakter 1845–1906. – LAS. Maribo Birk. Afd. B. Skøde- og panteprotokol. N. 1869–1872; *ibid.* Y. 1897–99.
 60. Krybskytteriet var et stort problem for godserne i forrige århundrede. Husmandskolonien Stibanken, en nabobebyggelse til Lundejorden i Stokkemarke, var berygtet p.g.a. den ulovlige jagt. Jesper Laursen: *Krybskytter i Danmark. Beretninger fra det virkelige liv*. Forlaget Skippershoved, 1986, s. 84.
 61. RA. Danmarks Statistik. Arealtællinger 1871; *ibid.* Kreaturtællinger 1871. Her findes detaljerede oplysninger om hver enkelt landbrugsbedrift i sognet: arealanvendelse, udsæd, kreaturhold. I Stokkemarke omfatter materialet 213 huse, heraf tilhørte en mindre del dog »parcellister«, som evt. kunne have mere end 1 td. hartkorn.
 62. En *parcellist* har derimod sikkert kunnet eksistere på sin jordlod uden at supplere indkomsten udefra. Fire parcellister i Stokkemarke by havde således i gennemsnit hver 14 tdr. land jord. De holdt 1 hest, 2 stk. hornhvæg, heraf 1,3 ko, 4 får, 1 svin samt 2 bistader. De har kunnet avle 3 tdr. hvede, 6 tdr. rug, 20 tdr. byg, 15 tdr. blandsæd, men ejendommeligt nok dyrkede de ingen havre.
 63. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand ...*, s. 207–18, 227–32, 236–40. – *Vort landbrug*, årg. 1900, s. 195–97 omtaler husmandsbrugets udvikling på Lolland-Falster på baggrund af præmierede husmandslodder.
 64. RA. Danmarks Statistik. Skematiske indberetninger til oplysning om arbejderbefolkningens vilkår indsamlet i.h.t. indenrigsministeriets circulære af ¹¹/₁₀ 1872.
 65. Her anvendes *vejet* gennemsnit af lønopgivelserne for 40 høst-, 110 sommer- og 150 vinterdage, i alt 300 arbejdsdage årlig. – V. Falbe Hansen: *Stavnsbåndsløsningen ...*, Anden del, s. 112, 128 opgiver for 1872 i Maribo amt daglønnen på egen kost til kr. 1,22 eller på årsbasis 401,50 kr. Årslønnen med kost anslog han til 222,75 kr. Hans udregninger var baseret på et andet grundlag end her.
 66. J. C. B. la Cour: *Danske gårde*. Bd. 3. Århus, 1907 giver et detaljeret indblik i »folkeholdet«, herunder antallet af faste daglejere på større bøndergårde og hovedgårde på Lolland-Falster. – *Gårdene i Stokkemarke*, s. 1026–35.
 67. *Statistiske Meddelelser* 4. rk., 20 bd., 2. hft. »Tyende- og daglejer-

- lønnen i landbruget 1905«; *Vort landbrug*, Årg. 1900, s. 41–42: Tyndelønnen var forholdsvis lav, kun 105 kr., dagleje på egen kost derimod 587 kr. årlig.
68. *Statistisk Tabelværk*, 3. rk. bd. 5, 11 og 27. Opmåling på kort 5. – I første omgang blev de nyvundne marker lagt ud med græs, og fåreholdet steg da også kraftigt i 1870'erne. I den følgende snes år blev markerne løbende inddraget under korn- og rodfrugtarea-lerne. Fårene forsvandt igen og blev erstattet af malkekvæ-gerne.
 69. *Statistisk Tabelværk*, 5. rk. E. 12. bd.
 70. Der fandt stadigvæk tilvandring sted i disse år. En stor del af de nytilkomne var slesvigere, som navnlig efter 1864 søgte nordpå. En enkelt slesvigsk familie havde først forsøgt sig som emigranter i Nordamerika, en sammenhæng, der fremgår af folketællingens angivelse 1870 af forældrenes fødested (Nordslesvig) og børnenes (USA).
 71. Også i de følgende årtier fortsatte landbefolkningen i Brørup med afvandringen, hvilket fremgår af, at størrelsen på den egentlige landbefolkning 1906 ikke var ændret i forhold til 1880. Nettoind-vandringen til sognet 1890–1901 må derfor udelukkende have haft stationsbyen som endemål.
 72. Kristian Hvidt: *Flugten ...*, s. 97–101, 116–17, 251. Nettoafvan-dringen fra landdistrikterne i Ribe amt (altså incl. oversøisk emi-gration) udgjorde 1870–1879: 3,3 pct. af befolkningen, 1880–89: 7,1 pct., men steg 1890–1900 til 18,6 pct. Disse tal viser klart, at afvandringen fra landet først relativt set blev et massefænomen i Sydvestjylland sammenlignet med Lolland-Falster. (Beregning ved hjælp af diverse Statistiske Tabelværker over vielser, fødsler og dødsfald).
 73. LAV. B 85-SP 27. Gørding-Malts herreds skøde- og panteprotokol, 1869–71, fol. 83, 55.
 74. Tællingens originalmateriale 1871 indeholder oplysninger om i alt 85 huse.
 75. Det statistiske grundmateriale for kreaturtællingerne fra Ribe amt mangler år 1871. For de øvrige tællingers vedkommende (1861, 1866, 1876) er det ikke muligt at skelne mellem husmænd og gårdmænd.
 76. Dette er beregnet ved simpel interpolation af de høslet- og græs-arealer, husmændene lagde beslag på (tab. 11), og den samlede husdyrbestand i sognet, se *Statistisk Tabelværk*, 3. rk, 24. bd.
 77. *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., C, 2. bd.: Beregning over data i kolon-nen »huse med 2–4 skpr. hartkorn«. For huse på $\frac{1}{2}$ –1 td. htk. var husdyrholdet endnu større.
 78. V. Falbe Hansen: *Stavnsløsningsløsningen ...*, Anden del, s. 128 angiver for Ribe amt 1872: 254 kr. i årlig indtægt ved dagløn med kost, 1871: 185 kr., 1851: 178 kr. På Brørupkanten lå daglønnen

væsentligt under opgivelserne for 1872, men derimod tæt på lønniveauet året forinden.

79. Efter århundredskiftet så det noget lysere ud, i hvert fald hvis man følger landboforeningernes opgivelser. De anslog en dagløn, som ifølge den her anvendte beregningsmåde ville beløbe sig til 657 kr. på egen kost, men 438 kr. med kosten. Husmandsforeningerne var meget mere pessimistiske: 528 kr. på egen kost, 326 kr. på husbonds kost. Med undtagelse af den sidste opgivelse lå disse lønsatser *over* de tilsvarende for Maribo amts vedkommende. *Statistiske Meddelelser*, 4. 20. 2.
80. RA. Danmarks Statistik. Skematiske indberetninger ... 1872: Malt-Folding kommune. Bilag til skema C.
81. *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., C, 2. bd. Jordløse huse havde i gennemsnit hver $\frac{1}{2}$ ko, 1,2 får, 0,7 svin og 13 høns. – Om partriarkalisen husbond/tjenestekarl på Lolland og Sydvestjylland, se Peter Bøge: »Husbond og tyende – landbohusholdet som arbejdsenhed 1868–86«, i: *Fortid og nutid*, Bd. XXXIV, 1988, s. 111–132.